

147681

M. K. Ü.
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

147681

ERMENİ MESELESİ (1918-1923)

ÜLKÜ AĞIRTAŞ

Danışman

YRD. DOÇ. DR. AHMET GÜNDÜZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HATAY
Ekim, 2004

M. K. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,
Bu çalışma jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak
kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNÖZ
Ünvanı, Adı SOYADI
(Danışmanı)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Süleyman HATİPOĞLU
Ünvanı, Adı SOYADI

Üye : Yrd. Doç. Dr. Süleyman HATİPOĞLU
Ünvanı, Adı SOYADI

Kod No: : 052

Yukarıdaki imzaların adı geçen Öğretim Üyelerine ait olduğunu
onaylıyorum.

Prof. Dr. Cemal YÜKSELEN
Sos. Bil. Enst. Müdürü
04.11.2004
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Köklü bir tarihe ve zengin bir medeniyete sahip olan Osmanlı Devleti, bünyesinde birçok millet barındırmıştır. 16. yy'a doğru en görkemli, en zengin yıllarını yaşayan Osmanlı Devleti, 1683 Viyana Bozgunu ile gerilemeye başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devletinin siyasi, askeri, ekonomik, ve diğer alanlarda, gerilemesinin yanısıra Sömürgeci Avrupa Devletlerinin çıkarlarına hedef olmasıyla birlikte ülke içinde yaşamakta olan azınlıklar ayaklanmaya başlamışlardır. Bunların başında gelen Ermeniler, batılı ülkelerin de kışkırtmasıyla, ülkenin çeşitli yerlerinde ayaklanmalar ortaya çıkarmışlardır. Ermeniler bu şekilde ayaklanmalar düzenleyerek, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan hedeflerken, ikiyüzlü batı ülkeleri, Ermenileri destekliyor görünerek, onları çıkarları uğrunda kullanmışlardır.

Bu çalışmamızla, ortaya atılan yapay Ermeni Meselesinin, 1918 Mondros, 1920 Sevr ve 1923 Lozan Barış Antlaşmaları ile geçirmiş olduğu aşamaları ve sorunun ne şekilde sonuçlandığını ortaya koymaya çalıştık. Konumuza Ermenilerin menşeiyle giriş yaptıktan sonra, çalışmamızı başlıca üç bölümde incelemiş bulunmaktayız. Birinci bölümde Ermenilerin Osmanlı idaresindeki durumlarına, İkinci bölümde Tehcir olayına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise Mondros Mütarekesi, Sevr ve Lozan Anlaşmalarına göre Ermeni Meselesinin gelişimi, ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bu çalışmanın alınması, planlanması ve karşılaşılan birçok problemin çözümünde, yardımlarını esirgemeyen Danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Ahmet Gündüz'e, kaynak temininde ve bazı hususlarda yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Süleyman Hatipoğlu'na ve yine çalışmamda yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çolak ve Yrd. Doç. Dr. Songül Çolak'a sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Türkçe Özet.....	IV
İngilizce Özet.....	V
Çizelgeler Listesi.....	VI
Kısaltmalar Listesi.....	VII
1.GİRİŞ.....	1
2.TEZİN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
2.1. Yöntem.....	2
2.2. Kavramsal Çerçeve.....	3
2.3. Kapsam ve Sınırlılıklar.....	3
2.4. Veri Toplama Tekniği.....	4
3. BULGULAR VE YORUMLAR.....	5
3.1. Tarihte Ermeniler.....	5
3.1.1. Ermenilerin Menşei ve Yaşadıkları Bölgeler.....	5
3.1.2. Bilinen Tarihleri.....	6
3.1.2.1. Kilikya Ermeni Krallığı.....	7
3.1.3. Tahmin Edilen Nüfusları.....	8
3.2. Türk- Ermeni İlişkilerinin Başlaması.....	13
3.2.1. Selçuklular Döneminde Ermeniler.....	13
3.2.2. Ermenilerin Osmanlı İdaresine Girmesi.....	16
3.2.3. Şark Politikası Adı Altında Ermeni Meselesi.....	18
3.2.4. Osmanlı Ermenilerinin Misyoner Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı.....	22
3.2.5. Ermeni İhtilal Komitelerinin Kuruluşu ve Gelişmesi.....	25

3.2.6. Ermenilerin İsyân Hareketleri.....	26
3.3. I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesi.....	27
3.3.1. I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni İsyânları.....	28
3.4. Tehcir Olayı.....	29
3.4.1. Tehciri Gerekli Kılan Sebepler.....	29
3.4.2. Tehcir Kanununun Çıkarılışı.....	32
3.4.3. Tehcir İçin Alınan Tedbirler.....	34
3.4.4. Tehcir Kanununun Uygulanışı.....	35
3.5. I. Dünya Savaşından Sonra Ermeniler.....	37
3.5.1. Wilson Prensiplerine Göre Ermeniler.....	37
3.5.2. Mondros Mütarekesine Göre Ermeni Meselesi.....	40
3.5.2.1. Mütarekenin 4.,7.,11. ve 24. Maddeleri.....	41
3.5.2.2. Ermenilerin Mondros'a Dayanarak Türklere Yaptıkları Mezalim.....	42
3.5.3. Paris Barış Konferansı ve Ermeniler.....	44
3.5.4. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermeni Meselesi.....	46
3.6. Sevr'den Lozan'a Ermeniler.....	48
3.6.1. Sevr Anlaşmasına Göre Ermeniler.....	48
3.6.2. Sevr Anlaşmasının Ermenilerle İlgili Maddeleri.....	49
3.6.3. Sevr Anlaşmasından Sonra Ermeni Meselesi.....	50
3.6.3.1. Gümrü Anlaşması ve Ermeniler.....	50
3.6.3.2. Moskova ve Kars Anlaşmalarında Ermeniler.....	51
3.6.3.3. Ankara Anlaşması ve Ermeniler.....	52
3.7. Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Meselesi.....	53

3.7.1. Azınlıklar Alt Komisyonunda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi.....	54
3.7.2. A.B.D'nin Lozan Barış Görüşmelerindeki Tutumu.....	55
3.7.3. Lozan Barış Görüşmelerinde Türk Hükümeti ve İsmet Paşanın Görüşleri.....	56
3.7.4. Lozan Barış Antlaşmasının İmzalanışı ve Ermenileri Dolaylı Olarak İlgilendiren Maddeleri.....	58
4. SONUÇ.....	59
KAYNAKÇA.....	62
EKLER	70
EK 1: Meclis-i Vükela'nın Aldığı Tehcir Kararı	70
EK 2: Ermenilerin Yaşadıkları Bölgeler.....	73
EK 3: Tehcir Kanununun Çıkarılmasında Rolü Olan Dahiliye Nazırı Talat Paşa.....	74
EK 4: Yakalanan Ermeni Çetelerinin Silahları.....	75
EK 5: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bir Ermeni Çetesi.....	76
EK 6: Türkiye Ermenilerinin İçinde Bulunduğu Ermeni İntikam Ordusu.....	77
EK 7: 1915' te Van' da Ermenilerin İsyan Faaliyetleri.....	78

ÖZET

ERMENİ MESELESİ (1918-1923)

Ülkü AĞIRTAŞ

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans

Danışman : Yrd. Doç .Dr. Ahmet GÜNDÜZ

Ekim 2004, 78 sayfa

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce, İranlıların, Makedonyalıların, Romalıların, Bizanslıların, ve Müslüman Arapların, yönetimi altında bulunmuş olan Ermenilerin, Türklerle ilk ilişkileri Selçuklular döneminde başlamıştır. Çağrı Beyin yaptığı bir keşif seferi ile Türkler Ermenilerle tanışmışlardır. Kısa bir süre sonra Selçuklu hakimiyetine giren Ermeniler bundan sonra, Harezmsahlara, İlhanlıların, Timurluların, Karakoyunluların, Akkoyunluların ve son olarak da Osmanlı Devletinin idaresinde bulunmuşlardır. Osmanlı hakimiyetinde oldukça özgür bir ortamda yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devletinin siyasi askeri ve ekonomik alanda gerilemesi ve batılı devletlerin kışkırtmaları sonucunda isyana kalkıştılar.

Ermeniler bu isyanlarla Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan hedeflemişlerdir. Bu amaçla çıkardıkları isyanların önü alınamayınca, zorunlu olarak göçe (tehcir) başvurulmuştur. Bu sayede, isyanlar bastırılabilmiştir. Ancak, I. Dünya Savaşında yenik düşen Osmanlı Devletine dayatma ile imzalatılan 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı ülkesinde yer yer işgaller başlamıştır. Mondros Mütarekesinin bazı maddeleri, Ermenileri Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye heveslendirmiştir. Sevr antlaşması ile de iyice ümitlenmişlerdir. Fakat, Mustafa Kemal'in önderliğindeki Kurtuluş savaşının başarı ile sonuçlanması, Ermenilerle yapılan savaş sonrası Gümrü Antlaşmasının imzalanması ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasında Ermenilere yer verilmemesi ile, Ermenilerin ümitleri yok olmuştur. Böylece, Türkiye açısından da mesele kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Ermeni İsyancıları, Tehcir, Mondros, Sevr, Lozan.

ABSTRACT**ARMENIAN QUESTION (1918-1923)****Ülkü AĞIRTAŞ****Department of History Master of Science****Supervizor: Assist. Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ****October 2004, 78 pages**

Before Turkishes came Anotolia, that had been under administration of Persian, Macedonian, Romans, Byzantium and Moslem Arabian, Armenians first relations with Turkishes had begun in Seljukian term. In this term, who had made a survey state of war by Mister Çağrı meeting Armenians and Seljukians. Armenians had a great free life under Ottoman administration. Ottoman State had regression at economical, political and military service, Armenians began to revolt activites.

They want an independent country for Armenians in East Anatolia. Because of this aim, Armenians continued, revolt activites every region in Ottoman territory. So, Ottoman State made immigration in Ottoman territory. So Ottoman State made immigration law, for Armenians . And Armenians made an '*Arnenian Question*' at international platform. According 1918 Mondros agreement , Ottoman territory was occupied by west states, Armenians,too. But 1920 Sevres agreement's lost validity and 1923 Lausanne agreement had not rule about Armenians and "*Armenian Question*" fnished.

Keywords: Armenian, Armenians revolts, immigrations, Mondros, Sevres, Lausanne.

ÇİZELGELER**Sayfa No**

Çizelge-1: Marcel Leart' a Göre Ermeni Nüfusu (1882).....	9
Çizelge-2: Çeşitli Kaynaklara Göre Ermeni Nüfusu (1896-1923).....	11
Çizelge-3: 1893 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Ermeni Nüfusu.....	12

KISALTMALAR

ATASE : Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c : Cilt

Çev. : Çeviren

M.Ö. : Milattan Önce

S : Sayı

s : Sayfa

T.B.M.M. : Türkiye Büyük Millet Meclisi

v : Vesika

yay : Yayımlayan

yy. : Yüzyıl

1. GİRİŞ

Kuruluşundan itibaren kozmopolit bir yapı sergileyen Osmanlı Devleti bünyesinde farklı milletleri barındırmıştır. Bu milletler arasında fark gözetmeyecek kadar adilane bir yönetim politikası takip eden Osmanlı Devleti, farklı ırk ve dinden olan Osmanlı vatandaşlarına da çeşitli hizmet imkanları sunmuştur. Bu imkanlardan en fazla yararlananların başında ise, Ermeniler gelmekteydi. Kendilerine sağlanan bu hoşgörü ve anlayışın karşılığı olarak Ermeniler Osmanlı Devletine karşı son derece itaatkar ve sadık kalmışlardır. Bu durum, Osmanlı vesikalarına “*Millet-i Sadıka*” tabiri ile yansımıştır.

Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde dağınık olarak yaşayan Ermeniler, özellikle Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda toplu halde yaşamışlardır. Ancak, hiçbir yerde Türklere nazaran çoğunluk oluşturamamışlardır. Ayrıca, mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için, Rumlar, Bulgarlar, Sırp gibi, Türk kültürü dışında, milli kültürlerini koruyamamışlar ve Türk kültürünün etkisine girerek, kendi benliklerinden uzaklaşmışlardır. 18. yy. Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Ermenilerin çoğunlukla ticaretle uğraşarak hayatlarını sürdürdükleri görülmektedir. Bu açıdan, Osmanlı topraklarında yaşamakta olan Ermenilerin ekonomik durumları oldukça iyi olup, imparatorluğun en varlıklı ve en müreffeh vatandaşları olarak yaşamaktaydılar.

Osmanlı toprakları üzerinde bu derece rahat bir hayat sürmekte olan Ermeniler, hiçbir sebep yokken isyana kalkışmış değillerdi. Osmanlı Devletinin gittikçe gerilemesi, batılı devletlerin kışkırtması ve diğer sebeplerden dolayı, Ermeniler ayaklanmışlardır. Böylece, uluslararası platformda batılı devletlerin çıkarları doğrultusunda yapay bir “*Ermeni Meselesi*” ortaya atılmıştır. Bu mesele sürekli gündemde kalarak, Türkiye'nin imajı açısından çirkin bir görüntü teşkil etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamızla “*Ermeni Meselesi*” denilen meselenin, nasıl ortaya atıldığına değinerek, 1918-1923 yılları arasındaki gelişimini ortaya koymayı amaçlamaktayız. Bu dönem içerisinde ise, özellikle Mondros, Sevr ve Lozan'da Ermeni Meselesinin ele alınışını ifade etmeye çalışacağız.

2. TEZİN ÖNEMİ VE AMACI

“*Ermeni Meselesi*” hala günümüzde gündemde olan ve uluslararası arenada zaman zaman Türkiye’yi sıkıntıya sokan bir konudur. Çalışmamızın dönemi Ermeni Meselesi’nin 1918-1923 yılları arasındaki gelişimini kapsamakla birlikte, konunun daha iyi anlaşılması ve aydınlatılması için Ermenilerin menşei ile Selçuklu ve Osmanlı idaresindeki durumları da kısaca işlenmiştir. Bunun dışında, 1915 yılında gerçekleştirilen tehcir olayının önemine binaen, hangi sebeplerle gerçekleştirildiğine ve nasıl uygulanmış olduğuna da yer verilmiştir.

1918’den 1923’e kadar olan süreç ise, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmekte olup, bu dönem içerisinde mesele ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu süreçte, özellikle Mondros Mütarekesi ve Sevr Anlaşmalarında Ermeni Meselesinin gelişimi değerlendirilmiştir. Son olarak Lozan Anlaşmasında Ermenilerin durumuna değinilerek, Ermeni Meselesinin resmen sonuçlandığı önemle vurgulanmaktadır. Böyle bir çalışma ile tarihe mal olan bir meseleyi önyargısız ve objektif olarak ele alıp, belge ve kaynaklardaki bilgiler çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktayız.

2. 1. Yöntem

“*Ermeni Meselesi (1918-1923)*” konulu tez çalışmamızda ilk aşamada konuya ilişkin kaynakların bir ön taraması yapılmıştır. Tespit edilen kaynaklara ulaşılarak, yararlanabileceğimiz tüm kaynaklar bir araya getirilmiştir. Elde ettiğimiz kaynaklar, yapmış olduğumuz çalışma planına göre, belirli başlıklar altında incelenerek, gerekli kısımlarda fişlemeler yapılmıştır. Elde edilen bilgiler, plandaki ana başlıklara göre kronolojik olarak gruplandırılmıştır. Her gruptaki bilgiler okunup, harmanlandıktan sonra, birtakım tespitlere ulaşılmıştır. Çalışmamızın ilk aşamasında ulaşılmış olduğumuz kaynaklar, bu şekilde taranmak suretiyle incelenmiştir. Bundan sonraki aşamada ise elde edilen tespitler (1918-1923) “*Ermeni Meselesi*” açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile plandaki başlıklara uygun içerikler oluşturulmuştur. Son olarak da yazım aşaması gerçekleştirilmiştir.

2. 2. Kavramsal Çerçeve

Tarih araştırmacısının çalışmasını yaparken, tarafsız bir bakış açısı sergilemesi ve sonuç olarak gerçeği olduğu gibi yansıtması oldukça önemli bir husustur. Böyle bir bakış açısından hareketle, takip ettiğimiz metod ise; belge ve kanıtlar bularak, gerçeğe ulaşmaktır.

Bu düşünce doğrultusunda hareket ederek, kaynak taraması yaptıktan sonra, hedeflediğimiz konuyu araştırmaya çalıştık. 1918-1923 yılları arasındaki Ermeni olaylarını konu alan çalışmamızda, olayların geçtiği dönem şartlarını da dikkate alarak, objektif bir bakış açısına hakim olmaya gayret ettik. Ayrıca, kaynakların değerlendirilmesi konusunda, tarafsız yorumlar ortaya koyabilmek, çalışmamız için temel prensip olmuştur. Bu açıdan da, Ermeni olaylarının 1918-1923 yılları arasındaki durumunu değerlendirirken, birbirini destekleyen görüşlerin yanısıra konumuzla ilgili karşıt görüşler de çalışmamızda yer almıştır.

2. 3. Kapsam ve Sınırlılıklar

Tarih araştırmacılığındaki bir diğer önemli nokta ise, konuyu belli bir zaman dilimi içerisinde incelemek ve araştırmayı bu çerçevede sürdürmektir. Zamanı belirli olan bir çalışmada, kaynak taraması tamamlandıktan sonra elde edilen bilgi ve bulgulara göre konunun sınırları kısmen değişebilmektedir.

Biz de araştırmamıza 1918 ve 1923 yılları arasındaki zaman zarfıyla sınırlandırarak başladık. Ancak, “*Ermeni Meselesi*” adlı çalışmamız, 1918’den 1923’e kadar olan zaman zarfını kapsamasına rağmen, konumuza giriş olması açısından, meselenin 1918’e kadarki gelişimini de genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Bunun dışında, kaynak taraması ve fişlemeler sonucunda ulaşıp ulaşamadığımız bilgilere göre de sınırlandırmamızda değişiklikler olmuştur. Neticede, plan dahilinde elde ettiğimiz bilgiler harmanlanıp, değerlendirilerek çalışmamız yazım aşamasına getirilmiştir.

2. 4. Veri Toplama Tekniği

Çalıştığımız bu araştırma ile ilgili olarak, öncelikle bir literatür taraması yapılmıştır. Ulaşabildiğimiz kaynaklar taranarak, bir takım bilgi ve bulgular elde edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler ve bulgular bir sıra halinde tasnif edilmiştir. Hazırlamış olduğumuz plan çerçevesinde bilgi ve bulgular değerlendirilmiş ve son olarak da yazım aşaması gerçekteşirilmiştir.

Bu çalışmamızda yerli ve yabancı tarih yazarlarının yayınlarıyla birlikte birinci elden kaynak olan konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri de yer almaktadır. Bu belgeler tehcir olayını ve Ermenilerin ayaklanmalarını açıklayan resmi belgeler olup, güvenirliliği fazla olan kayıtlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu belgelerden elde edilen bilgiler ve diğer kaynaklardan ulaştığımız tespitler objektif bir biçimde değerlendirilerek çalışmamız tamamlanmıştır.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Tarihte Ermeniler

3. 1. 1. Ermenilerin Menşei ve Yaşadıkları Bölgeler

Ermenilerin kökenleri ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan birine göre; M.Ö. 521 tarihli Behistun Kitabesinde Ermeni kelimesi Armina-Arminia olarak geçmektedir (Uras 1988:319, Çaycı 2000:3). Bundan başka, Ermeni isminin en eski İran tarihlerinde bile bulunmadığını, bu ismin İranlılar tarafından sonradan kullanılmaya başladığını yazan kaynaklar da mevcuttur. Buna göre; İranlılar bu tabiri Menuas abidelerindeki 'Armonidad' isminin şöhretinden etkilenerek kullanmaya başlamışlardır. 'Armonidad' ismini zaman içinde değiştirerek, "Erman-Ermen" şeklinde de kullanmışlardır (Kocabaş 1987:13).

Ermeni tarihçilerin çoğunluğu ise, Ermeni menşei mukaddes kitapların rivayetlerine bağlayarak, Nuh Peygamberin oğlu Yafes'in torunu olan Hayk'tan geldiklerini iddia etmişlerdir (Uras 1988:319; Saral:6; Gazigiray 1982:12). Ermenilerin Anadolu'ya gelerek yerleştikleri tarih ise genellikle 6. yy. veya bu yüzyılın sonları olarak tahmin edilmektedir (Çaycı 2000:3,4). Ancak bu tarihten önce de, Büyük İskender'in Anadolu Seferi sırasında (M.Ö. 331) Ermenilerin İran içinde bağımsız olmayan bir topluluk şeklinde yaşadıkları kesin olarak bilinmektedir. Ayrıca, Ermeniler olarak adlandırılan bu topluluğun Anadolu'ya 7. yy.'ın ikinci yarısında batıdan geldiği de tespit edilmiştir (Gürün 1983:17; Uras 1988: 329).

Ermenilerin yaşamış olduğu coğrafi bölgeler hakkında da, farklı görüşler mevcuttur. Ermenistan isminin bir coğrafi bölge ismi olduğu bazı kaynaklarda yer almaktadır. Ermeni tarihçi Karakaşyan: "Ermenistan; Yahudilerin Ararat olarak adlandırdıkları bölgeye verilen, Sami diline ait bir isimdir. Biz kendimiz bu bölgeyi Hayastan olarak adlandırırız." şeklinde bilgi vermektedir (Uras 1988:322). Ermeniler, kendilerini "Hayk", ülkelerini de "Hayastan" diye isimlendirmişlerdir. Ancak, buna rağmen, yaşadıkları topraklara neden Ermenistan denildiği hakkında kaynaklarda belgelenmiş bir bilgi bulunmamaktadır (Gürün 1983:10).

Ermenilere göre, Ermenistan denilen yer, büyük ve küçük diye ikiye ayrılmaktadır. Büyük Ermenistan kuzeyde Karadeniz ve Gürcistan, batıda Kızılırmak, doğuda İran ve Hazar denizi, güneyde ise İran, Irak, Suriye ve Mezopotomya ile çevrilidir. Küçük Ermenistan ise Fırat'ın batısında kalan yerlerdir (Çaycı 2000:4; Metin 1992:14). Ermeni olmayan yabancı tarihçiler de, bu konuda farklı görüşler bildirmişlerdir. *“Les resac les peuples et de la terre 1929”* isimli eserin yazarı J..Denker, filoloji bakımından Ermenileri, Kürtleri ve Osetleri, İran grubundan sayarak, Ermenilerin yoğun olarak, Van Gölü civarında Ağrı Dağı eteklerinde yaşadıklarını vurgulamıştır. Rene Vernant ise; Ermenilerin Türkiye'den Rusya'ya, buradan Orta Asya içlerine ve Güneydoğu Avrupa'ya kadar dağınık olarak yaşadıklarını bildirmiştir (Gazigiray 1982:13-14).

13 Kasım 1890'da Londra'da çıkan Daily News gazetesinde bir İngiliz yazarı da, Ermenilerin yaşadığı yerleri şöyle ifade etmiştir; *“Bir zamanlar Ermenilerin yaşadığı yerler diye tanımlanan bölge, çeşitli zamanlarda birçok milletlerin orduları tarafından çiğnenmiş, bu bölgelerdeki Ermeniler de gelişigüzel komşu memleketlere sığınmak zorunda kalmışlardır. Ermenilerin büyük kısmı, Ermeni iddialarının aksine Doğu Anadolu vilayetlerinin dışında oturmaktadırlar. Bunlar her nerede ticaret için uygun koşullar bulmuşlarsa, oralara yerleşmişlerdir. Bazı köyler dışında bu azınlık ne Türkiye'de ne Avrupa'da ne de Asya'da ve hatta Türkiye'nin hiçbir vilayetinde çoğunluk olamamıştır. Ermenistan kelimesi de Ermenilerin yurdunu belirtecek coğrafi bir deyim olamaz”* (Sakarya 1992:13).

Tarih boyunca, Ermenilerin yaşadıkları yerler, jeostratejik açıdan Anadolu'nun kapısı özelliğini taşımaktadır. Bu bölge, Asya-Avrupa, Kafkas-Anadolu, Kafkas-Suriye yolunun zorunlu geçiş mekanıdır. Bu stratejik konum yüzünden bu bölgeler, Anadolu, İran ve Kafkasya'ya hakim devletler arasında daima mücadeleye sebep olmuştur (Çaycı 2000:4-5).

3.1.2. Bilinen Tarihleri

M.Ö. 331'e kadar İran hakimiyetinde bulunan Ermenistan bölgesi bu tarihten itibaren, Büyük İskender'in fethiyle fiilen Makedonya İmparatorluğu içine girmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra, generaller arasında paylaşılan ülkede, Ermenistan

Bölgesi Seleucos'a düşmüştür. Bu generalin hakimiyeti altında M.Ö. 189'a kadar mutlak bir imparatorluk şeklinde yaşayan Selosidler, Ermenileri de himaye etmekteydiler (Gürün 1983:19).

M.Ö. 133'den itibaren Ermenilerin yaşamakta olduğu bölgeler Roma hakimiyetine girmiştir. Bu bölgeler Roma hakimiyetinden sonra uzun bir süre Bizans-Sasani arasında mücadelelere sahne olmuştur (Çaycı 2000:6). 480'den sonra Roma'nın yerini alan Bizans, kendi hakimiyetindeki Ermenistan'ı Ermenilerden tamamen temizleme politikasına başlamış ve başka bölgelerden buraya nüfus iskan etmiştir (Gürün 1983:20). 570'lerden 591'e kadar süren Bizans-İran (Sasani) mücadelesi sonunda Bizans İmparatorluğu savaşı kazanmış ve iki devlet arasında Zanga ve Garnıçay nehirleri sınır kabul edilerek Ermenistan Bizans'a bırakılmıştır (Gürün 1983:20). 640 yılına kadar Bizans hakimiyetinde kalan Ermenistan bu tarihten itibaren Müslümanların eline geçmiştir (Çaycı 2000:6). 705'te Arapların Ermenistan'ın tamamını işgal ederek, bütün derebeylerini öldürttükleri iddia edilmiştir. 970'den sonra ise Bizans, Ermenilerin yerini alan Abbasilere karşı seferlere başlamış ve nihayet 1071 Malazgirt Savaşı ile bütün Ermenistan Selçukluların eline geçmiştir (Gürün 1983:22).

3.1.2.1. Kilikya Ermeni Krallığı

Selçuklu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda, Ani civarında Bagrat, Van civarında Ardzuruni ailesi adıyla, Bizans'a tabi iki Ermeni Prenslığı mevcuttu. Bu prensliklerin Bizans tarafından ele geçirilip, halkının tehcir edilmesi sonucunda, Kilikya'ya sürülenler Haçlı savaşlarını fırsat bilerek, 1080 yılında Kilikya Ermeni Krallığını kurmuşlardır (Çaycı 2000:6-7).

Kilikya Ermeni Prensi Reuben tarafından kurulan ve 1080'de bağımsızlığını ilan eden Baronluk, Bizans ile Arap ülkeleri arasında kurulan Ermeni Prensliklerinin en önemlisi ve en uzun ömürlüsü olmuştur. Bu prenslik en güçlü dönemini Prens Leon II döneminde yaşamıştır (1187-1219). Kilikya Ermeni Krallığı, topraklarını Isauria'dan Amanoslara kadar genişletmiş ve bu dönemde, bu bölge "*Küçük Ermenistan*" diye adlandırılacak kadar büyümüştür (Gürün 1983:26).

1247'de Moğol hakimiyetine giren Kilikya Ermeni Krallığı, 1260'da Moğolların yenilmesiyle, Memlüklerin eline geçmiştir. 1274-1275 yıllarına gelindiğinde ise

Memlük hükümdarı Baybars Kilikya'ya yeni bir sefer yapmıştır. Bu seferle Kilikya'yı tamamen itaat altına almıştır. Ancak, 1300'lü yıllara kadar Moğolların Memlük topraklarına saldırıları devam etmiştir. 1303'te Moğollar Suriye Seferine yeniden başlamıştır. Bu sefer sırasında Moğollar; Hetum, Homs ve Şam'da bazı zaferler kazanarak, Kilikya Ermeni Krallığı'nın idaresini ele geçirmişlerdir (Gürün 1983:26).

1342 yılına kadar Kilikya Ermeni Krallığı Ermeni asıllı Reuben ve Hetum sülalesince yönetilmiştir. Bu tarihten sonra ise, son Hetum Kralı IV.Leon'un erkek varisi bulunmadığından, ülkenin yönetimi Kıbrıs Kralı II.Henry'nin yeğeni Guy de Lusignan'a bırakılmıştır. 1375'te Memluklerin yeniden hükümet merkezi Sis'i işgal etmeleriyle birlikte, Kilikya Ermeni Krallığı da Memluklerin eline geçmiştir (Gürün 1983:27). Böylece, Kilikya Ermeni Krallığına üç asırlık bir siyasi mevcudiyetten sonra 1375'te Memlükler tarafından son verilmiştir (Gürün 1983:27; Çaycı 2000:47). Bu bölge 1383'de Timur'un 1450'lerde de Akkoyunlu'ların eline geçmiştir. Bundan sonra Safevi sonra da Osmanlı yönetimine girmiştir (Gürün 1983:22). Kilikya Ermeni Krallığı tam manasıyla bir devlet olarak yaşamıştır. Kilikya Ermeni Krallığının Anadolu Selçukluları, Bizans, Haçlı, Suriye, Eyyubi ve Memlükler ile yakın ilişkileri olmuştur (Gürün 1983:25).

3.1.3. Tahmin Edilen Nüfusları

Tarih boyunca farklı devletlerin hakimiyeti altında küçük topluluklar şeklinde yaşamış olan Ermenilerin nüfusları ile ilgili olarak Osmanlı Devleti yönetiminden önceki döneme ait bilgiler mevcut kaynaklarda bulunmamaktadır (Sakarya 1992:19). Osmanlı yönetimindeki Ermeni nüfusuyla ilgili farklı görüşler içeren çeşitli kaynaklar mevcuttur (Gürün 1983:85).

a) Ermeni Kaynaklarına Göre Nüfus

Ermeni kaynakları genellikle Patrikhanenin verdiği rakamları nakletmektedirler (Gürün 1983:85). Buna göre; Marcel Leart'ın Patrikhaneye atfettiği 1882 yılına ait Ermeni nüfusunun Türkiye'deki toplamı 2.660.000'dir. Bahsedilen rakamlar aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir (Gürün 1983:85).

ÇİZELGE 1 . Marcel Leart'a Göre Ermeni Nüfusu (1882)

Sıra No	Yaşadığı Yer	Nüfus
1	VAN	400.000
2	BİTLİS	250.000
3	DİYARBAKIR	150.000
4	ERZURUM	280.000
5	ELAZİZ	270.000
6	SİVAS	280.000
7	ADANA	280.000
8	HALEP(ANTEP, URFA, KİLİS, MARAŞ)	100.000
9	TRABZON	120.000
10	BURSA	60.000
11	AYDIN	50.000
12	ANKARA, KASTAMONU, KONYA	120.000
13	SURİYE, BEYRUT, MUSUL, BAĞDAT, BASRA	40.000
14	İZMİT	65.000
15	İSTANBUL VE ÇEVRESİ	135.000
16	AVRUPA TÜRKİYESİ	10.000
TOPLAM		2.660.000

Yukarıdaki rakamların verildiği Patriklik dokümanları bulunamamıştır (Gürün 1983:87).

Patrikliğin verdiği Ermeni nüfusu miktarı bazı kaynaklarda ise 2.560.000 gösterilmiştir (Süslü ve diğerleri 1995:112; Metin 1992:23; Uras 1988:260). Yaklaşık üç milyon Ermeni'nin bulunduğu iddiasıyla Patriklik, öncelikle Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat, ardından özerk yönetim, Ermeni vali tarafından idare edilen bir bölge ve bağımsızlık hedeflemiştir. Fakat üç milyon iddiası vergi kanunu için içine girince, Patriklik tarafından düşürülmüştür (Çalık 2000:20). Patrikhane tarafından bazen vergi vermemek için az gösterilen bazen de siyasi çıkarlar yüzünden çoğaltılan Ermeni nüfus miktarı aslında, bu dönem şartlarında sadece Türkiye'deki değil, dünyadaki toplam Ermeni nüfusunu belirtmektedir (Süslü ve diğerleri: 1995:112).

Ermeni nüfusu hakkında Ermeni tarihçilerinin görüşlerine yer veren kaynaklar da mevcuttur. Ermeni tarihçi Basmacıyan'ın 1915'te gösterdiği Ermeni nüfus dağılımına göre; Türkiye'de 2.380.000 Ermeni yaşamaktadır (Metin 1992:23). Kevork Aslan adında bir diğer Ermeni tarihçiye göre de; Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında 1.800.000 Ermeni nüfusunun olduğu tespit edilmiştir (Uras 1988:359). Bir başka Ermeni tarihçisi olan Hovannisian ise, Türkiye'deki Ermeni nüfusun 1914'ten önce 1.500.000 ile 2.000.000 arasında olduğunu ileri sürmüştür. 1914'teki Ermeni nüfusuyla ilgili olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nda 2.100.000, dünyada ise toplam 4.100.000 Ermeni'nin yaşamakta olduğu, Ermeni tarihçi Pastırmacıyan tarafından ortaya atılmıştır (Gürün 1983:85).

b) Batı Kaynaklara Göre Ermeni Nüfusu

Batı kaynakları denilen, Avrupalı tarih yazarlarının kaynaklarında ise Ermeni nüfusu hakkında farklı görüşler sunulmuştur. Ludovic de Constonson 1913 itibariyle dünyadaki Ermeni nüfusunu 3.100.000, Türkiye'dekini ise 1.400.000 olarak verirken, Christopher Walker I. Dünya savaşından önce, Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 1.500.000 ile 2.000.000 arasında göstermektedir (Gürün 1983:91).

Francis de Pressence, 1895'te Aralık ayındaki *Reveu des Deux Mondes* dergisinde özetle; en güvenilir yazarların Rus uyruğundaki Ermenileri 600-700 bin, İran uyruğundaki Ermenileri 300-400 bin, Osmanlı Devleti uyruğundaki Ermenilerin miktarını da, 1.200.000 olarak tahmin ettiklerini ve Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmediklerini, Ermenilerin yoğun oldukları Sivas vilayetinde bile 170.000 Ermeni'ye karşılık, 840 bin Müslüman'ın bulunduğunu, bunun sonucunda ise Ermeni nüfusunun çoğunluk olabileceği bir tek kasaba bile gösterilemeyeceğini dile getirmiştir (Sakarya 1992:21).

Ermeni nüfusu hakkındaki batı kaynakları arasında önemli bir yeri olan ve tarafsız olarak bilinen Vital Cuinet'e göre; vilayet-i sitte denilen 6 il için yapılan nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkan rakam 650.136 olup, Osmanlı kaynaklarındaki nüfus miktarına çok yakındır (Metin 1992:25). Vital Cuinet'in Türkiye'deki toplam Ermeni nüfusuyla ilgili olarak, 1892 yılındaki kaynağa göre 1.475.011 rakamı verilmektedir.

Bundan başka Ermeni nüfusu ile ilgili farklı araştırmacıların verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir (Özdemir ve diğeri 2004:51).

ÇİZELGE 2. Çeşitli Kaynaklara Göre Ermeni Nüfusu (1896-1923)

Kaynağın Yılı	Yazarı	Osmanlı Ermenileri
1896	Felix Weber	1.000.000
1901	H.F.B. Lynch	1.325.246
1901	Ladovic de Constenson	1.383.779
1910	Encyclopedia Britannica	1.500.000
1913	Ladovic de Constenson	1.400.000
1914	Justin Mc Carthy	1.698.303
1914	Standforf J. Shaw	1.294.851
1918	David Magie	1.479.000
1919	Dr. Lepsius	1.500.000
1923	Claire Price	1.500.000
1923	E. Alexander Powel	1.500.000

İngiliz kaynaklarına göre ise, 6 il için verilen Ermeni nüfusu miktarı 240.803'tür. İngilizler bu tespiti elemanlarını görevlendirerek, Ermenilere güvenmeden, özel bir araştırma sonucu ortaya koymuşlardır. Ancak, Osmanlı Devletiyle ilişkide tespit ettikleri doğruları değıl, üç kat abartılı patriklik dökümanını kullanmışlardır (Çalık 2000:21). Bir başka batı kaynağı sayılabilecek olan, Encyclopedia Britannica'nın 1910 baskısında, Türkiye'deki Ermeni nüfusu 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Aynı eserin 1953 baskısında Türkiye'deki Ermeni nüfusu 2.500.550 olarak gösterilmiştir. Bu çelişkili durum 1910'da makaleyi yazanın bir İngiliz, 1953'te ise yazarın bir Ermeni olmasıyla açıklanabilmektedir (Gürün 1983:93). 1890 yılında, hem Osmanlı hem de batılı kaynaklarla, konuya yaklaşan Stanford J. Show ise, toplam Müslüman nüfusun 12.585.950 ve Ermeni nüfusun da 1.139.053 olduğıu tespitini ileri sürmüştür (Süslü ve diğeri 1995:112).

c) Osmanlı Kaynaklarına Göre Ermeni Nüfusu

Ermeni nüfusuyla ilgili en önemli Osmanlı kaynaklarının başında Tapu-Tahrir defterleri gelmektedir. Bu defterler vergi toplamak gayesiyle hazırlanmış olup, herhangi bir şekilde kaydedilmeyen nüfus bulunmamaktadır. Bu defterlerde, Gayr-ı Müslim nüfus ayrı cemaatler şeklinde kaydolunmuştur (Süslü ve diğerleri 1995:108; Göyünç 1983:25). 1893 tarihli nüfus sayımının neticelerine göre altı vilayetin nüfus durumu aşağıdaki gibi verilmiştir (Küçük 1986:163).

ÇİZELGE 3. 1893 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Ermeni Nüfusu

Vilayetler	Müslüman	Ermeni	Diğerler
Erzurum	445.548	101.138	3.356
Van	59.412	60.448	Yok
Bitlis	167.054	101.358	Yok
Harput	300.188	73.178	543
Diyarbakır	289.591	46.823	1.166
Sivas	766.558	116.545	37.813
Yekün	2.028.351	499.490	42.878

II. Mahmud dönemindeki Osmanlı Devletinin ilk nüfus sayımında ise toplam Hristiyan nüfus, cemaatlere ayrılmadan verilmiştir. Buna göre; Anadolu'da 10.500.000 Müslümana karşılık 2.000.000 Hristiyan bulunmakta ve bunların önemli bir kısmını Ermeniler teşkil etmektedir. Ancak Ermeniler de dahil tüm Hristiyan nüfus Anadolu'da % 20'nin üstüne çıkmamıştır (Süslü ve diğerleri 1995:111). 1896-1897 yıllarına ait olduğu tahmin edilen, Başbakanlık arşivinde bulunan bir başka belgede, Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni nüfusları ile ilgili olarak, tutulmuş kayıtlar da mevcuttur. Bu belgeye göre; Ermeni topluluğunu, 530.132 erkek, 450.404 kadın

nüfusu olmak üzere toplam 970.536 kişi oluşturmaktadır.¹ Yine aynı belgede birkaç vilayet için henüz tahririn yapılmadığı kaydı da bulunmaktadır (Süslü 1990:18-19). Osmanlı hükümeti tarafından yapılmış olan ve daha önce hiç yayımlanmayan özel bir araştırmaya göre ise; 1897 yılı itibariyle bölgenin toplam nüfusunun 3.179.000 olduğu ve bunun 2.5 milyonunun Müslüman, 566.267'sinin Ermeni ve geri kalanının da diğer milletlerden oluştuğu görülmektedir (Karpat 2003:95).

1904'ten sonraki Osmanlı nüfusu hakkındaki en doğru bilgileri almak için de, Dahiliye Nezaretine bağlı Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti tarafından hazırlanan ve 1914'te tamamlanan nüfus istatistiği mevcuttur (Süslü ve diğerleri 1995:113; Beyoğlu 2003:58). Buna göre; Osmanlı Devletinde 13.339.000 kişilik Müslüman nüfusa karşılık 1.234.671 Ermeni nüfusu bulunmaktadır (Süslü 1990:22).

Ermeni, Batı ve Osmanlı kaynaklarındaki verileri dikkate aldığımızda, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devletindeki Ermeni nüfusunun en çok 1.300.000 olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Ermeni patrikhanesinin verdiği rakamların hiçbir bilimsel değerinin olmadığını tamamen propogandaya yönelik olarak hazırlandığını da burada tekrar hatırlatmakta yarar görüyoruz (Beyoğlu 2003:59).

3.2. Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması

3.2.1. Selçuklular Döneminde Ermeniler

Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce; İran, Roma, Bizans ve Arapların yönetimi altında bulunmuşlardır (Metin 1992:29). Türkler ile Ermeniler arasındaki ilk ilişkiler ise Abbasi ordularında hizmette bulunan Türk kumandanlar ile Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde oturan, buralara önce vali tayin edilen, sonradan hanedan kuran Ermeni aileler arasında başlamıştır (Çalık 2000:12).

---

¹ Azmi Süslü'nün Bin Üç yüz On üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumi'ye dayanarak vermiş olduğu bilgide kadın ve erkek toplam Ermeni nüfusu 970.536 gösterilmiştir. Ancak, kadın ve erkek nüfusunu toplayarak elde ettiğimiz miktar 980.536'dır.

1015-1021 yılları arasında Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı bir keşif seferi de Türk-Ermeni ilişkileri açısından yine ilk gelişmelerdendir. Bu sefer sırasında Ermeniler, Bizans'a tabi olarak, Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan ve Armenia memleketlerinin bazı bölümlerinde muhtelif aileler halinde oturmakta idiler (Sevim 1985:67).

Bizans hakimiyeti altında Ermeniler büyük zorluklar çekmişlerdir. Ancak Bizans-Ermeni düşmanlığının sebebi, Ermenilerin Bizans'a ihanet etmesidir. Bu yüzden Bizans uzun süre Ermeni düşmanlığı yapmıştır (Kantarıcı 2003:20). Bu düşmanlık öylesine büyümüştür ki, Bizans kalabalık bir orduyla Van ve yörelerindeki Ermeni topraklarını ele geçirerek, Bizans'a bağladıktan sonra, yaklaşık 40 bin Ermeni'yi tehcir ederek, Sivas ve Kayseri yörelerine yerleştirmiştir (Sevim 1985:68). Bundan sonra Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştır. Bu durum ise, Selçuklular ile Bizans'ı komşu yapmış ve karşı karşıya getirmiştir (Turan 1997:121).

Büyük Selçuklu Devletinin ilk sultanı Tuğrul Bey, Anadolu seferine başladığı zaman (1043) bu bölgede herhangi bir Ermeni Prensiği bulunmamakta idi. Ancak, Selçuklu akınları, Ermenilerin de yoğun bulunduğu Bizans bölgelerine yapılmaktaydı. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Bizans kuvvetleri ise Selçuklu akınları karşısında yenilgiye uğramaktaydılar (1054 (Sevim 1985:69). Türk-Ermeni ilişkileri Sultan Alparslan zamanında da devam etmiştir. Sultan Alparslan, Anadolu fetihlerine devam ederken, Ermeni topraklarına girerek, buraları Bizans adına yöneten Ermeni valiler ile anlaşmalar imzalayıp, Ermenilerin Selçuklu tabiiyetine girmelerini sağlamıştır. Bunlardan biri olan Bizans'ın Kars valisi Ermeni Gagik de Sultan Alparslan'ı Kars'a davet ederek, törenle Selçuklu vasallığını kabul etmiştir (Sevim 1985:70). Nihayet, 1018'den 1071'e kadar devam eden Türk akınları başarıyla sonuçlanmış ve Malazgirt Zaferiyle Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Selçuklu hakimiyeti tamamen sağlanmış (Süslü ve Diğerleri 2001:12). Selçuklular, Malazgirt zaferini müteakip birkaç yıl içinde, Anadolu'yu baştan başa fethederek, Marmara sahillerine ulaşmışlardır (Süslü ve Diğerleri 1995:80).

Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) da Ermenilerle yakın ilişkiler kurulmuştur (Sevim 1985:71). Sultan Melikşah'ın imparatorluk içinde, Selçuklu vatandaşı olarak yaşamakta olan Ermenilerin de dahil

olduğu bütün Gayr-ı Müslim azınlıklara karşı gösterdiği hoşgörü, özellikle Ermeni ve Süryani kaynaklarda pek çok övgülü sözlerle ifade edilmiştir (Sevim 1985:72). Urfalı Mateos Selçukluların Ermenilere karşı davranışları ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir; “*Ermeni Katolikosu, Cihangir Sultan Melikşah’ın yanına gitti ve bazı yerlerde Hıristiyanların tazyik edildiğini ve kiliselerden vergi alındığını arz etti. Sultan ise Barseg’i huzura kabul edip, iltifat göstermiş ve kiliseleri vergiden muaf tutarak fermanlarla uğurlamıştır*” (Süslü ve Diğerleri 2001:14).

Çağdaş Ermeni müverrihi Matthieu ise Sultan Melikşah ile ilgili şu sözleri sarfetmiştir: “*Dünyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanların içinde en seçilmiş, hareket itibariyle en zarifi, her hususta kusursuz ve günahsız, yağma ve kıtallere karşı koyan son derece merhametli ve müşfik, fevkalade âlicenap, tebasının babası, herkese bilhassa Hıristiyanlara karşı çok müsamahakar ve himayekar*” (Süslü ve Diğerleri 1995:80). Bundan başka, Ermeni müellifi Urfalı Mateos vekayinamesinde sultanın ölümü dolayısıyla “*Herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve hüsniyet sahibi Sultan Melikşah’ın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü*” demek suretiyle özellikle Ermenilerin hislerini ifade etmeye çalışmıştır (Sevim 1985:72).

Görüldüğü gibi Selçuklu Türkleri; Ermenilere ve diğer Gayr-ı Müslim tebaya, Bizanslıların göstermediği hoşgörüyü göstermiş; dini ve sosyal yaşantılarını muhafaza etmeleri için imkanlar hazırlamıştır (Süslü ve diğerleri 2001:14). Ermeniler uğramış oldukları, ağır Bizans baskısı nedeniyle, Türklerin Anadolu’ya gelmelerini bir bayram havası içinde karşılamışlardı. Çünkü Selçuklular, Bizans’ın ezmeye ve yok etmeye çalıştığı Ermeni kilisesini korumaya başlamış, Ermeni kilisesine ve din adamlarına Bizans tarafından konan ağır vergileri kaldırarak, bunları vergi dışı tutmuştur. Böylece, Ermeniler Selçuklular sayesinde, gerek toplumsal varlıklarını gerekse din ve kiliselerini koruyabilmişlerdir (Metin 1992:31). Ermenilere gösterilen bu geniş hoşgörü Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir (Süslü ve diğerleri 2001:14).

Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurucusu Süleyman Şah’ın (1074-1086) adil idaresi, dini hoşgörüsü, yerli halkı toprak sahibi yapması, onların maddi ve manevi yönden devlete bağlanmalarını sağlamıştır (Süslü ve diğerleri 1995:81). Sultan I. Kılıçarslan da Ermenilere daima adil ve hoşgörülü davranmıştır. Hatta bu sebeple, Ermeniler, Haçlıların değil Kılıçarslan’ın tebası olmayı tercih etmişler ve sultanın

ölümünden sonra da büyük üzüntü duyarak yas tutmuşlardır (Süslü ve diğerleri 1995:81-82).

Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Ermeniler bir müddet daha Selçuklu Devletine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bu sırada Selçuklu Devletinde taht kavgaları başlamıştır. Bu durumu fırsat bilen Ermeniler Toros Haçlılarının da kışkırtmasıyla harekete geçerek, Selçuklu sınırlarına saldırmak suretiyle, Ermeni ülkesinin topraklarını genişletmeyi amaçlamışlardır (Süslü ve diğerleri 1995: 82). Ermeniler I. Haçlı seferiyle daha da cesaretlenerek, Çukurova'dan geçen Haçlılara yardım etmeye başlamışlardır. II. Haçlı seferinde de Ermeniler Haçlılarla işbirliği yapmışlardır. III. Haçlı seferinde ise, Ermeniler Kilikya'dan geçen Haçlılara kılavuzluk etmişler ve bu seferden sonra Ermeni Prenslерinden II. Leon kral ilan edilmiştir. II. Süleyman Şah Türk topraklarına saldıran bu ilk Ermeni kralına karşı bir sefer düzenleyerek, bu sefer sonunda Ermeni Krallığını Selçuklu Devleti'ne tabi hale getirmiştir (Süslü ve diğerleri 1995:83).

3.2.2. Ermenilerin Osmanlı İdaresine Girmesi

Ermeniler, Selçuklulardan sonra İlhanlıların, Timurluların, Karakoyunlu ve Akkoyunluların, kısmen de Safevilerin yönetiminde kalmışlardır (Çaycı 2000:7). Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına bakıldığında ise; Ermenilerin genellikle Çukurova'da ve Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde, küçük prenslikler halinde veya dağınık vaziyette buldukları görülmekteydi (Süslü ve diğerleri 2001:14).

Osmanlılar Doğu Anadolu'yu Safevilerden, Çukurova'yı da Memlûklerden almışlardı (Çaycı 2000:7). Osmanlı topraklarının hemen hemen her yerine dağılmış olarak yaşayan Ermeniler, özellikle Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda toplu halde bulunuyorlardı. Ancak, Türklerle kıyaslandığında hiçbir yerde çoğunluk oluşturamamışlardı (Metin 1992:23).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi özellikle de İstanbul'un fethi sonucu, Bizans'ın yıkılmasıyla Ermeniler için tarihlerinin hiçbir döneminde yaşamadıkları yeni bir çağ açılmış, üzerlerindeki dini, siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel her türlü baskı kalkmıştır (Kantarıcı 2003:20). Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti bünyesindeki bu ulusların hukuki durumu, İslam hukukuna göre düzenlenmiştir. Bu

düzenleme gayr-ı müslim statüsü adı altında şekillenmiştir. Gayr-i Müslimlerden biri olan Ermeniler de bu statüye girerek devletin koruması altında bulunmakta böylece; can, mal ve ırz güvenlikleri sağlanmaktaydı (Çaycı 2000:11). Bu şekilde koruma altına alınan Ermeniler, Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarından itibaren özgür bir hayat sürmeye başlamışlardır. İlk Osmanlı padişahı Osman Bey, Ermenileri Bizans'ın baskısından korumak üzere, onların Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiştir. Buna bağlı olarak Ermenilerin ilk dini merkezleri Kütahya'da kurulmuştur (Kantarcı 2003:20).

Bursa'nın başkent olmasından sonra da Ermeniler Kütahya'daki ruhani merkezlerini Bursa'ya taşımışlardır (Halaçoğlu 2001:4). Fatih Sultan Mehmet döneminde ise Bursa'da bulunan Ermeni Psikoposu Ovakim ile Anadolu'daki bir miktar Ermeni yeni başkent olan İstanbul'a yerleştirilmiştir (Halaçoğlu 2001:4). 1461'de ise Fatih, Osmanlı tebaasındaki tüm Ermenileri idare etmek üzere İstanbul'da Ermeni Patrikliği'ni kurdurmuştur (Süslü ve Diğerleri 2001:14; Basgün 1973:24). Bu patrikliğin idaresinde Ermeniler kendi geleneklerine göre sosyal ve dini hayatlarını düzenlemişlerdi (Çaycı 2000:11). Bu konuyla ilgili 18. yy. belgeleri incelendiğinde; Ermenilerin kiliselerinde ayinlerini yaptıkları ve Osmanlı yönetiminden memnuniyetlerini dile getirdikleri görülmektedir. Ayrıca, “ *kiliselerin onarılacağı zaman da durum İstanbul'a iletilir, keşif yapılır ve somunda gerekli onarım yapılarak yeniden Ermenilere sunulurdu*” şeklinde ifadeler de rastlanmaktadır (Özkaya 1984:50).

Ermenilere dini hayatlarında tanınan bu hoşgörü, onların sosyal hayatını da etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu ve Türk milleti Ermeni vatandaşlarına daima iyi davranmış ve inanmıştır. Türklerle Ermeniler komşuluk ilişkilerinde dostane bir tavır sergileyip, iş hayatında da işbirliği yapmışlardır. Hatta Türkler Hacca ve askere giderken, çocuklarını ve ev halkını Ermenilere emanet etmişler ve buna karşılık Ermeniler de Türk komşularına aynı itimadı göstermişlerdir (Başar 1978:49). Ermeni cemaatinin kendi sosyal yaşantısıyla ilgili olarak da, yine 18.yy belgelerinde; -ayin, nikah, boşanma- işlemlerinin rahipler vasıtasıyla yerine getirildiğine, murahhasa ve rahip tayinlerinin padişah tarafından yapılarak tayin olanlara da “*Berat-ı Hümayun*” verildiğine dair bilgiler mevcuttur (Özkaya 1984:150).

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devletinde Ermenilerin dini ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamış ve Ermenilerin yardımıyla birçok okullar, matbaalar açılmıştır. Bundan başka birçok Ermeni genci öğrenim yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir (Süslü ve Diğerleri 2001: 15). Ayrıca, Ermenilere din, kültür, eğitim ve hayır işlerini yürütebilmeleri için vakıf kurma imkanları da sağlanmıştır (Kantaracı 2003:20).

Ermenilerin ekonomik durumuna bakıldığında ise, refah seviyesi oldukça iyi görülmekteydi. Köyde yaşayan Ermeniler toprak sahibi olup, toprağını işleyerek geçimini sağlamaktaydı (Çaycı 2000:14). Şehirlerde yaşayan Ermeniler ise bankacılık, kuyumculuk, müteahhitlik, mültezimlik gibi ekonomik işlerle uğraşarak, zenginleşmişlerdi (Çaycı 2000:14; Metin 1992:33). Ermeniler, ekonomik hayatta öyle faal çalışmışlardı ki, darphane yönetimi bile onlara emanet edilmişti. Askerlikten de muaf oldukları için, uzun süren savaş dönemleri de onların ekonomik anlamda gelişmelerine yardımcı olmuştu. Ermeniler zamanla Osmanlı'nın en varlıklı vatandaşları haline gelmişlerdi (Çaycı 2000:14).

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren dini, kültürel ve ekonomik anlamda büyük bir hürriyete sahip olan Ermeniler, şeref ve makama çok düşkün insanlardı. Bu yüzden özellikle devlet hizmetlerinde görev almak için büyük bir rekabete girmişlerdi. Türk sanatına, musikisine, tıbbına, kuyumculuk gibi ince sanatlara ve Türk kültürüne büyük hizmette bulunarak, Türk adetlerini fazlasıyla benimsemişlerdi ki, Türkler gibi yaşamaktaydılar (Metin 1992:51). Bu şekilde devletin çeşitli kademelerinde görev alan Ermenilere, kendilerine tanınan bu geniş hoşgörüden dolayı sundukları hizmet karşılığında, Osmanlı Devleti tarafından "*Millet-i Sadıka*" ünvanı verilmiştir (Halaçoğlu 2001:4).

Osmanlı'nın güvenini kazanarak, kısa sürede iş hayatında olduğu gibi kamu yönetiminde de önemli yerlere gelen Ermenilerden Osmanlı Tarihi, 29 Paşa, 22 Bakan, 33 milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve konsolos, 11 üniversite öğretim üyesi ve 41 bürokrat kaydetmektedir (Kantaracı 2003:20-21).

3.2.3. Şark Politikası Adı Altında Ermeni Meselesi

'*Ermeni Meselesi*' denilen mesele aslında '*Şark Meselesi*' nin bir parçasını oluşturmaktadır. Şark Meselesi 19. yy.'daki Türk – Avrupa çatışmasının ve ilişkilerinin

tamamına verilen bir isimdir. Başka bir ifadeyle, Şark Meselesi Hristyanlığı temsil eden dört büyük devlet (Rusya- İngiltere- Fransa- Almanya) ile, İslamiyeti temsil eden Türkler (Osmanlı İmparatorluğu) arasındaki mücadelelerden ibarettir (Kodaman 2001:40). Bu anlamda, 'Düvel-i Muazzama' diye adlandırılan, emperyalist Avrupa ülkeleri (Rusya,İngiltere, Fransa ve Almanya), Osmanlı Devletini parçalamak için, gayr-i müslim tebaa arasında başlayan milliyetçilik hareketlerini destekleyerek, Balkanlarda kendi himayelerinde devletler kurmayı amaçlamışlardır (Binark 2001:17).

Osmanlı Devleti bünyesindeki gayr-ı müslimler arasında 'Sadık Millet' olarak tanınan Ermenilerle dostluk ilişkileri, 18.yy'a kadar sürmüştür. Bu dönemden sonra, Ermeniler birdenbire isyana kalkmış ve Osmanlı Devletine ihanet etmiş değillerdir (Süslü ve Diğerleri 1995: 118). Ermenilerin Osmanlı Devletine ihanet etmesindeki en büyük faktör, Batılı Devletlerin 'Şark Politikası' adıyla izledikleri siyasetin etkileridir. Bu devletlerin başında Rusya, İngiltere ve Fransa gelmektedir (Metin 1992:58).

İlk olarak Rusya'ya baktığımızda; Ruslar sıcak denize inme isteklerinin siyasi, tarihi ve iktisadi bir zorunluluk olduğunu savunarak, Rus siyasetinin özünü bu şekilde açıklamışlardır. Boğazlar ve Akdeniz, bu siyasetin asıl amacını oluşturmaktadır. Rusya bu amacına ulaşabilmek için, Ermenileri kışkırtıp, himayesine alarak Osmanlı Devletini parçalama yolunu takip etmiştir. Böylece Rusya, Osmanlı İmparatorluğunu ele geçirerek, diğer büyük devletlerle kendi çıkarlarına uygun bir şekilde paylaşmayı amaçlamaktadır (Kodaman 2001:23). Bu açıdan, Rusların Ermeni politikasına baktığımızda, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğundaki, Ermenilerle ilgilenmesinin gerçek sebebinin, Osmanlı topraklarını parçalamak olduğu görülmektedir. Bu amaçla Rusya Osmanlı Devletindeki Ermenileri, para ve isyan araçları ile donatırken, Ermeniler için müstakil bir devlet kurma fikrini destekliyor görünmüştür. Oysa, Rusya Doğu Anadolu'da Rus Dışişleri Bakanının ifadesiyle, "Rus hududunda Ermenisiz Ermenistan" istemektedir. Çünkü, Rusya; Van, Bitlis vilayetlerinde kurmayı planladığı Ermenistan'ı kendi sınırlarına dahil ederek, Akdeniz'e çıkmaya hazırlanmaktadır (Çalık 2000:42).

Bu amacına ulaşmak için Rusya, tüm Ermeni Gregoryenleri Rus-Ortodoks kilisesi altında toplayarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni milleti üzerinde de manevi güç sağlamaya çalışıyordu. 1828' de Eçmiyazın Kategikosluğunun Ruslara geçmesiyle , Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin de en büyük ruhani reislik

olarak tanıdıkları bu kategorikosluk, Ruslar için büyük bir fırsat olmuştur. Ruslar, kategorikosluk aracılığıyla, Osmanlı topraklarındaki Ermenileri koruma gerekçesini ileri sürmüşlerdir. Böylece Ruslar, Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için kendilerince bir bahane bulmuşlardır (Bozkurt 1989:182). Bundan sonra Rusya'nın ikiyüzlü bir politika izlediği ve Rus sınırına yakın bağımsız bir Ermenistan istemediği bir Alman belgesinde de önemle vurgulanmaktadır. Buna göre; Rusya kendi sınırına yakın yerlerde Rus idaresi altında bir Ermenistan hedeflemektedir (Çalık 2000:43).

İngiltere'nin ise, asıl amacı ekonomik çıkarlarını korumaktı. Bunun için de, 19. yy. boyunca Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruyarak, parçalanmasını engelleyen bir siyaset izlemiştir. 1895' ten sonra ise İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası yerini Osmanlı Devletinden iyi bir pay alma politikasına bırakmıştır (Kodaman 2001:24). İngiltere ekonomik hedeflerine ulaşmak için, Ermenileri bir araç olarak kullanmıştır. İngiltere, bu şekilde doğu kışkırtıcılığı yaparak, Boğazlar ve Akdeniz yoluyla Süveyş'e ulaşmayı ve Mısır'ı Rus tehdidine karşı korumayı hedeflemiştir (Hatipoğlu 1994:213). Ayrıca Rusya'nın Ortodoks ve Fransa'nın Katolik koruyuculuğunu üstlenmeleri üzerine, İngiltere de Protestanlık politikası gütmeye başlamıştır. İngiltere'nin bu misyoner faaliyetleri de en fazla Ermeniler arasında etkili olmuştur (Metin 1992: 63).

Bu gelişmeler sonrasında, doğuda Rusya ve İngiltere'nin çıkarları çatışmaya başlamıştır. İngiltere, Osmanlı Devletinin tek başına Rus ilerleyişine karşı duramayacağını düşünüyordu. Bu yüzden, kendi himayesinde kurulacak bir Ermenistan Devletinin Rus saldırganlığını da önleyebileceğini savunuyordu. Ancak, İngiltere Rusya'nın Ermeni Meselesinin tamamen dışında kalmasını da, çıkarları açısından uygun bulmuyordu. Çünkü, Ermenilerden uzaklaşan Rusya eğer Uzakdoğu'ya yayılma planları yaparsa, İngiltere'nin Çin üzerindeki nüfuzu riskli bir duruma düşebilirdi. Bu sebeple İngiltere, Ermeni Islahatı bahanesiyle Rusya'yı Osmanlı Devletiyle meşgul ederek, Rusya'nın ilgisini Doğu Anadolu'ya yönlendirmiştir (Çalık 2000:54,55).

Bununla birlikte İngiltere, Ermenileri sadece Rusya'nın ilgi alanına bırakmamıştır. Bu durum, İngiltere Hükümeti tarafından İngiliz Sefaretine verilen bir nota ile şu şekilde açıklanmaktadır; "*Ermenilerin de yaşamakta olduğu doğu vilayetlerinde asayiş ve emniyet sağlayacak tedbirlerin derhal alınması ve buralarda iyi*

bir idare kurulması şarttır” (Küçük 1986:23). Burada da görüldüğü gibi, İngiltere, bir yandan Rusya’yı Doğu Anadolu’ya yönlendirerek, bir yandan da bu bölgeyi kendi kontrolü altında tutmaya çalışmıştır.

Bir başka batılı devlet olan Fransa ise, 16. yy’dan 1840’a kadar, Osmanlı Devletiyle dostluk ilişkilerini sürdürerek, Avrupa’ da kendi menfaatine uygun bir siyasi denge kurmuştur. Tanzimat döneminden sonra ise, Osmanlı İmparatorluğunda Fransa modeli ıslahat yaptırarak, kültürel misyonerlik yoluyla Osmanlı aydınlarını da kendine bağlama politikasını yürütmüştür. Fransa bu şekilde bir politika izleyerek, ekonomik imtiyazları ele geçirmeyi ve Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması durumunda , pay almayı hedeflemiştir (Kodaman 2001:24).

Fransa da, Rusya ve İngiltere gibi, Osmanlı topraklarından pay alabilmek için, kendisini Katolik hristyanların koruyucusu olarak ilan etmiştir. Bu gerekçe ile Osmanlı topraklarındaki Ermenilerle yakından ilgilenen Fransa, bölge üzerinde kurmak istediği, ekonomik nüfuz açısından ilgisini sürdürmüştür (Metin 1992: 65). Fransa’nın Katolik koruyuculuğu ünvanını, tamamen kendi çıkarları uğrunda bir araç olarak kullandığını Paul Gilbert şöyle ifade etmiştir; *“Fransa Ermenilerin savunucusu olarak, Fransız elçisini görevlendirmiştir. Oysa, Ermenilerin isteklerinin bu elçiyle zerre kadar ilişiği bulunmamaktadır”* (BOA.PRK.Azd.28/23).

Rusya ve İngiltere gibi Fransa’nın da Ermenilerle ilgilenmesi, kendi çıkar politikasından kaynaklanmaktadır. Ancak, Ermeniler Fransa’nın bu yakın ilgisini memnuniyetle karşılamışlardır. Hatta bu durum, Mondros Mütarekesi sonrasına kadar sürmüş ve Anadolu’nun işgale başladığı dönemde, Fransız-Ermeni işbirliği şeklinde gelişmiştir (Hatipoğlu 2001:44). Görüldüğü gibi Ermeni Meselesi olarak, ortaya atılan bu sorun, gerçekte Türk-Ermeni ilişkilerinden kaynaklanmamaktadır. Meselenin ortaya çıkış sebeplerine baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin hamisi durumunda olan üç devletin (Rusya, İngiltere, Fransa) Osmanlı’ya karşı takip ettikleri politikayı görmekteyiz (Kodaman 2001: 23). Ermenilerin hamisi olarak ortaya çıkan bu üç devlet (Rusya, İngiltere, Fransa) Ermenilere bağımsız bir devlet vaadinde bulunmuşlardır. Bu durum, Fransız, İngiliz, veya Rusların Ermenileri çok sevmesinin bir sonucu değil, bu üç devletin çıkar politikalarının bir parçasıdır (Hatipoğlu: 2001:45).

Kısacası; “*Ermeni Meselesi*” denilen mesele, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statülerinden kaynaklanmamıştır. Bu meselenin temelinde, suni olarak oluşturulan ve “*Şark Meselesi*” olarak adlandırılan uluslararası bir emperyalist stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır (Kodaman 1990).

3.2.4. Osmanlı Devletindeki Misyoner Faaliyetleri Ve Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

Ermeniler, misyoner çalışmalarını genellikle okullar ve kilise aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. 1829’da ilk kez, İstanbul’da bir şube açan misyonerler, 1834’te Beyoğlu’nda bir Ermeni Lisesi kurdular. Anadolu’ya giden misyonerler ise, Trabzon, Kayseri, Tarsus, Urmiye’de ilkokulları bulunan misyoner istasyonları açtılar. Daha sonra Tarsus ve Mersin’de kolejler açarak, Bursa, İzmir, Sivas, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Mardin, Adana, Ankara, Yozgat, Amasya, Tokat, Bolu, Diyarbakır, Urfa, Bilecik ve Elbistan’da misyoner faaliyetlerini yürütmek üzere okullar oluşturdular. Ermenilerin kurdukları toplam okul sayısı 624’ü bulurken, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı 27 bine ulaşmaktaydı (Çaycı 2000:20)

İngiliz ve Amerikalılar tarafından açılan Protestan kolejlerinin de misyonerlik faaliyetleri açısından önemli katkıları olmuştur. Özellikle Amerika’lı misyonerler, ülkedeki hristyan azınlıklardan eğitilmiş bir orta sınıf oluşturulmasında etkili olmuşlardır. 19.yy’da Osmanlı toplumsal yapısındaki dönüşümler, yani dışarıda Batı kapitalizmiyle bütünleşme, içeride ise bütünleşmeye uygun; yönetsel, hukuksal, ideolojik ve kültürel değişiklikler Amerikan misyoner okullarının işlevlerinin sınırını belirlemiştir (Kocabaşoğlu 1989:24). Lübnan, Anadolu, ve İstanbul’da öğretime geçen kolejlerde Ermeniler tarihleri ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi olurken, insan hakları ve ulusal prensipler gibi konularda da ayrıca bilgilendirilmekteydiler (Metin 1992:84; Kocabaşoğlu 1989:25).

Misyoner faaliyetlerde bir diğer güçlü etken kilise idi. Kilisenin “*Ermeni ruhunun yaşadığı vücut*” olarak görülmesi, Ermeniler için önemli bir güç oluşturmaktaydı. Ancak, kilise idaresine hakim olan Ermenileri de yönetecektir demektir. Batılı devletler kilise idaresine doğrudan müdahale edemeyecekleri için en iyi

araç olarak dini kullanıp, kiliseler bu şekilde hükmetmeyi planlamışlardı. Böylece Ermenileri de kiliseler aracılığıyla, istedikleri şekilde yönlendirebileceklerdi. Bu açıdan kiliseler, misyoner faaliyetlerde çok önemli bir yere sahiplerdi. “*Ararat Krallığı*” adıyla ilk defa bir Ermeni Devletinin kurulması kararının 18. yy.’ da bir kilisede alınması da bu önemi açıkça ortaya koymaktadır (Çalık 2000:100).

Resmi bir rapora göre; Hımyan adlı Ermeni Patriğinin Varak Kilisesinde papazlık yaparken kilise içinde matbaa kurmuş, Ermeniler arasında fesat fikri uyandırmak için gizli gazeteler yayınlamış, çeşitli zararlı evrak yayınlanarak kendisi gibi çok sayıda papazlar yetiştirmiş olması da, kilise ve din adamlarının misyoner faaliyetlerdeki rolünün önemini göstermektedir (Çalık 2000:101).

Okullar ve kilise dışında, pek çok Ermeni genci, bazen kendi imkanlarıyla, bazen Avrupalı devletlerin desteğiyle, İsviçre, Fransa, İngiltere, Amerika, Rusya, Belçika gibi ülkelere giderek tahsil görmüşler ve İstanbul’a dönerek misyoner çalışmalara büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu Ermeni gençleri, bundan sonra İstanbul’u Ermeni kültürünün merkezi haline getirmek için çalışmışlardır (Kodaman 2003:17).

Misyoner faaliyetler bu şekilde örgütlenmeye devam ederken, 3 Kasım 1839’da Gülhane bahçesinde kalabalık ve etnik bir topluluğun önünde okunan Tanzimat Fermanı bütün uyruğun canı, malı, ırzı ve namusu gibi doğal haklarının güvenliğini, vergi usulünü, askerlik hizmetlerinin düzenlenmesini sağlıyordu. Böylece Ermeniler bu fermanla daha özgür yaşama kavuşacaklardı. Bu durum bir bakıma isyanlara zemin oluşturacaktı (Mazıcı 1987:7; Karal 1983:171).

1856 Islahat Fermanı ise, patriklere verilen ayrıcalıkları tekrarlayarak Tanzimat Fermanını pekiştiriyordu. Tanzimat’taki haklar aynen tanınarak, Islahat Fermanıyla genişleyen imkanlar, Ermenileri de Osmanlı Devleti hizmetinde oldukça üst düzey mevkilere getirmiştir. Bu fermanlar aracılığıyla, Ermeniler devlet idaresinde söz sahibi olmaya başlamışlardır (Karal 1983:251). Ayrıca, bu yeni fermanlar Ermenilerin siyasi olarak güçlenip, teşkilatlanmaları için uygun bir ortam hazırlamıştır (Mazıcı 1987:11).

Bu şekilde, Tanzimat döneminin getirdiği havadan da istifade eden Ermeniler, kendi cemaat işlerini yönetmek için meclis oluşturmuşlardır. 1860’da Ermeni Milli anayasası ortaya çıkmış ve 1863’te Babıali tarafından “*Ermeni Millet Nizamnamesi*” adı altında kabul edilmiştir (Kodaman 2003:17).

Bu nizamname ile, Türkiye'deki Ermenilerin siyasi ve sosyal varlıkları üzerinde yeni bir dönem başlamıştır. K. Ozangon adında bir Ermeni yazarın 1919'da Ermenice yazdığı yapıtında; bu nizamname sayesinde, birçok okullar açılarak, Ermeni dil ve kültürü gelişmiş, daha çok sayıda gazete ve dergi yayınlanarak seçim yöntemine ve savaşına hazırlanıldığı anlatılmıştır. Ayrıca, Ermeniler arasında devrim ruhu uyarıp, Ermeni meselesini de ortaya çıkardığına değinilmiştir (Metin 1992:35). Bu nizamname, 99 maddeden oluşmuştur ve buna göre 140 üyeli bir genel meclis kurulacaktır (Çaycı 2000:16; Mazıcı 1987:12). Bu şekilde, Ermeni cemaatine adeta bağımsız bir devlet statüsünde haklar sağlanmıştı. Buna göre, Ermeniler, dini, sosyal ve kültürel meselelerini bu meclis aracılığıyla, çözümlenmiş oluyordular (Çaycı 2000:17; Demir 1982:41).

Tüm bu gelişmelerden cesaret alan bazı Ermeniler, Türk-Ermeni düşmanlığını, okullar ve toplantılar aracılığıyla Ermeni gençlere yayıyorlardı. Teşkilatlanma konusunda ise; Katoliklere Fransa, Ortodokslara Rusya ve Gregoryenlere de İngiltere yardım ediyordu. Özetle, Ermenilerin büyük devletlere, büyük devletlerin de Ermenilere çıkarları doğrultusunda ilgisi artarken, her ikisinin Osmanlı'ya karşı düşmanlığı gittikçe şiddetleniyordu. 1876'da 1. Meşrutiyetin ilanı ile, Türk-Ermeni ilişkilerinin düzelmesi beklenmişse de, 1877-78 yıllarında Osmanlı- Rus savaşının ortaya çıkması Türk-Ermeni ilişkilerini tamamen gerginleştirmiştir (Kodaman 2003:17).

Osmanlı-Rus Savaşının sonunda, Ermeni Patriğinin Rusya ile işbirliği içine girmesi ve Ayestefenos Anlaşması'nın (3 Mart 1878) 16. maddesini Ermeniler lehine koydurması Türk-Ermeni gerginliğini şiddetlendirmişti (Kodaman 2003: 18). Bu maddeye göre, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde, mahalli çıkarlar gereği yeni reformlar bir an önce gerçekleştirilecekti. Böylece, Rusya bu madde ile, Doğu Anadolu'nun iç işlerine karışmak için fırsat buluyordu. Ancak, Anadolu'da Ermeni çoğunluğu olmadığı için, bu madde ile Ermeni meselesi iç mesele olmaktan çıkarak, ilk defa uluslararası bir nitelik kazanıyordu. Ermeni sorunu bundan sonra daha karmaşık bir hale doğru sürükleniyordu (Kodaman 2003:18 ; Çaycı 2000:23, Turan 1891:95). Ayestefenos Anlaşması'nın 16. Maddesi biraz değiştirilerek, Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi olarak şu şekilde yer almıştır; "*Babiali, Doğu Anadolu'da ıslahat yapacak, asayişini sağlayacak ve bu komularda aldığı tedbirleri arasına ilgili devletlere bildirecekti. İlgili devletler de tedbirlerin icrasına nezaret edeceklerdi.*" Böylece,

Rusya ile İngiltere arasındaki çıkar çatışması yüzünden Ermeni sorunu devletlerarası bir sorun olarak yayılmaya devam etmiştir (Süslü ve diğerleri 1995:92).

Ermeniler, Berlin Antlaşması'ndan sonra sadece reformlarının gerçekleştirilmesini değil, otonomi sağlanmasını da istiyorlardı. Rumeli Komiseri H.F. Wolf, 21 Mayıs 1879'da yazdığı raporda, Ortodoks Ermeni Kilisesinin başı olan Başpiskopos Khuren Nar'ın kendisini ziyaret ederek, Türklere karşı ayaklanan her ulusun istediğini elde ettiğini ve Ermenilerin de otonomi elde etmesi gerektiğini bildirdiğini yazmıştır. İngiliz büyükelçisi Loyard'ın 1 Temmuz 1879'da yazdığı mektup, Patriğin bu davranışının Türkiye'de, önce özerk sonra da bağımsız bir Ermenistan kurmak için yapılan bir girişim olduğunu açıklar mahiyettedir (Bozkurt 1989:107).

Özetle, Ermeni meselesinin başlangıcı sayılabilecek olan ve Batılı Devletler tarafından "*Anadolu Islahatı*" olarak adlandırılan, azınlıklarla ilgili reform hareketlerinin, büyük devletlerin genişleme ve nüfuz siyaseti sebeplerinden dolayı ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır (Küçük 1986:171).

3.2.5. Ermeni İhtilal Komitelerinin Kuruluşu ve Gelişmesi

Ermenilerin Osmanlıya karşı planladıkları isyanları, siyasi ve silahlı olarak örgütlemek amacıyla;1885'de Armenekan, 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun partileri kurulmuştur. Bu partilerin kuruluş amaçları; Ermenileri silahlandırmak, çeteler oluşturmak, köylülere silah kullanmasını öğretmektir (Süslü ve diğerleri 2001:17).

İhtilalci siyasi partilerden ilki olan Armenekan Partisi 1885'te, Portakalyan adında bir Ermeni öğretmen tarafından kurulmuştur. Partinin kuruluş sebebi; ihtilal yoluyla Ermenilerin kendi kendini idare etme hakkını elde etmektir. Partiye sadece Ermeniler girebilmekteydi. Bu parti, bir merkez teşkilatı olacak, bölgelerde de bölge komiteleri oluşturulacaktı (Gürün 1983:129).

Ermenistan'da ihtilal hareketlerini yöneten tek Ermeni Partisi olan Hınçak ihtilal Partisinin altyapısı Osmanlı İmparatorluğuna hiç yaşamamış, Paris'te eğitim görmüş Kafkasyalı Ermeniler tarafından oluşturulmuştur. Kuruluşunda, Karl Marx'ın ilkelerini temel alan bu parti 1887 yılında Nazarbekyan, Vardanyan ve Haraciyan

isimli Ermeniler tarafından kurulmuştur. Bu partinin amacı; önce Türkiye Ermenistan'ını kurmak, daha sonra Rus ve İran Ermenistanları ile birleşerek, özgür ve bağımsız bir Ermenistan oluşturmaktır. Bu hedeflerine ulaşabilmek için, parti yöneticileri tarafından ihtilal hareketlerini gerçekleştirecek en uygun zaman olarak, Türkiye'nin savaşa girdiği dönem hedeflenmiştir (Metin 1992:90; Gürün 1983:131).

Bir başka İhtilalci parti olan Taşnaksutyun ise, 1890'da Kafkasya'da kuruldu. İlk hedefi Hınçaklarla birleşerek Türkiye'deki Ermeni çetelerine yardım etmektir (Metin 1992:93). Bu partinin amaçları arasında; çeteler için her yola başvurmak, hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek fikirleri bulunmaktaydı (Gürün 1983:133). Taşnak partisi kurulduğu andan itibaren bir terör örgütü olarak, ortaya çıkmıştı. Bu şekilde faaliyete geçen Taşnaklar; Osmanlı Bankası Baskını, Sasun'daki 1904 isyanını ve Yıldız Suikasti'ni üstlenmişlerdir (Gürün 1983:134).

Bir yandan kilise ve din etkinliklerinin diğer yandan batılı devletlerin çıkar politikalarının alt yapıyı hazırlamasından sonra, isyan düşüncesi ihtilalci partiler aracılığıyla faaliyete geçirilerek isyanlar dönemine girilmiştir (Gürün 1983:134).

3.2.6. Ermenilerin İsyân Hareketleri

1880 yılından itibaren doğu illerindeki İngiliz konsoloslarından gelen haberlere göre Ermeniler arasında isyan hazırlıkları başlamıştır. Örneğin, Van konsolosu Clayton 12 Ekim 1880 tarihli raporunda Rusya'dan Türkiye Ermenilerine silah göndermek için cemiyetlerin kurulduğunu, Kasım ayındaki raporunda ise; Ermenilerin isyan hazırlığı içerisinde olduklarını açıkça beyan etmektedir (Gürün 1983:126,127).

Nihayet, Ermeniler Ermenistan Devleti kurmak amacı ile oluşturdukları terör örgütleri vasıtasıyla bir çok yerde isyanları başlattılar. Bu isyanların önemli olanları; Anavatan Müdafileri olayı, Musa Bey olayı, Erzurum İsyanı, Kumkapı Numayışı, Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları, Sasun İsyanı, Zeytun İsyanı, Sivas İsyanı, Babıali İsyanı, Trabzon İsyanı, Elazığ İsyanı, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikasti ve Adana İsyanlarıdır (Kantarci 2003:23,24).

Bu isyanlar, Ermeni ihtilal komitelerinin çalışmalarına başlamasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti Başkanı Hovahannes'in de itiraf ettiği gibi; komiteler çetelerin teşekkülünü sağlamıştır. Bu komiteler; iyilik veya zor kullanarak

Ermenileri isyana sürüklemişlerdi (Kantarcı 2003:24). Bu komitelerin en tehlikelisi olan Taşnak Partisinin Türklere karşı giriştiği terör hareketinin yanı sıra kendi ırkdaşlarının da canına kastedecek kadar gözü dönmüş olduğu, bir Ermeni subayının hayat hikayesinin anlatıldığı “*Men Are Liked That*” adlı kitapta ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Böyle, kan ve şiddet yanlısı bir siyasi teşekkülün Osmanlı Devleti aleyhinde yürüttüğü propaganda neticesinde ülkenin çeşitli vilayetlerinde ortaya çıkan Ermeni isyanları güçlükle bastırılabilmiştir (İlter 2000:88).

Bu isyanlar patlak vermeden önce ihtilalci örgütlerin yanı sıra, batılı devletlerin ve özellikle A.B.D.’nin de isyan hareketlerini destekleyen tavrı isyanların çıkmasında büyük ölçüde etkili olmuştur. 1870’li yıllarda, Osmanlı ülkesinden Ermeni göçlerinin Amerika’ya doğru artarak yönelmesi ve 1894’te Ermeni sorununun ilk defa Amerikan Senatosunda gündeme getirilmesi de bu desteği açıkça göstermektedir (Şimşir 2001:32).

3.3. I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesi

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz, tüm milletler kendi çıkarlarına uygun planlar yaparken, Ermeniler de, Türkiye’den ayrılarak, bağımsız bir Ermenistan kurmak için faaliyete geçmişlerdi. Ermenilerin bu isteğini çıkarları uğrunda bir araç olarak kullanan İtilaf Devletleri, Osmanlı Devletine karşı Ermenileri silahlandırarak, Osmanlıyı savaş sürecinde etkisiz hale getirmek istiyordu (Süslü ve diğerleri 1995:157). Bu arada, Osmanlı Devleti de kendi savaş politikasını belirleyerek, Kasım 1914’te İtilaf Devletlerine karşı, İttifak Devletleri arasında yer aldı. Osmanlının bu şartlarda savaşa girmesi Ermenileri oldukça memnun etmişti. Çünkü, Ermeniler Osmanlı topraklarında ayaklanma başlatmak üzere en uygun zamanı bulmuşlardı. Zira, Ermenilere göre, isyanları başlatmak için savaş döneminden daha uygun bir zaman olamazdı (Kantarcı 2003:24).

Bu dönemi en iyi şekilde değerlendirmek isteyen Ermeniler, Rusya ile iş birliği fikrine çok sıcak bakıyorlardı. Zaten, Rusya kendini “*Ermenilerin hamisi*” olarak ilan ederken, ileride olabilecek bir iş birliğinin işaretini veriyordu. Resmi yayın organlarında da Ermeniler, bu durumu dile getirerek, maddi ve manevi anlamda, Rusya ordusuna yardım edilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı (Süslü ve diğerleri 1995:159).

Bu arada İngiltere ve Fransa İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde şiddetli bir propaganda yaparak, bunların amacının Hıristiyanları yok etmek olduğunu ve sadece Müslümanlardan oluşan bir devlet kurmak istediklerini iddia ediyorlardı. Böylece tarafsız Hristiyan devletler ile henüz safını açıklamayan A.B.D.'yi kendi gruplarına dahil etmeyi planlıyorlardı (Çalık 2003:968). Ermeni isyanlarının hazırlık safhası ile ilgili bir arşiv belgesi İtilaf Devletlerinin, Osmanlı ve Türkler aleyhindeki propoganda neşriyatının çok ciddi bir etken olduğunu açıkça göstermektedir (BOA.HR.HU,Kr. 108/141).

Böylece, bir yandan Rus Ermeni işbirliği gittikçe artarken, bir yandan da İtilaf Devletlerinin maddi manevi desteğiyle, Ermeni ihtilal örgütlerinin Erzurum'da bir toplantı yaparak, İttihat Terakkiyle mücadele kararı alması isyan hazırlıklarını iyice hızlandırmıştır (Öke 2001: 108). Erzurum'da alınan bu karar, kısa sürede tüm Ermeni ihtilal komiteleri ve Ermeni çeteleri tarafından da dikkate alınarak, uygulamaya konulmuştur (Süslü ve diğerleri 1995:157,158).

Diğer taraftan, Rusya'nın Osmanlıdaki Ermenilere silah ve cephane yardımı devam etmekteydi. Bu yardımların neticesinde, Ermeniler güçlenerek, gönüllü alayları oluşturmuşlar ve Kafkas cephesinde Ruslara katılmışlardı. Ancak, bu gönüllü alayları sadece Türkiye'de değil, Rusya, İran, Romanya, İtalya, İngiltere ve Amerika'da da oluşturularak aktif hale getirilmişti (Süslü ve diğerleri 1995:158).

3.3.1. I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni İsyancıları

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte ilk Ermeni isyanı Zeytin'de başlamıştır. 30 Ağustos 1914'te çıkan Zeytin isyanından sonra, isyanlar daha da genişleyerek farklı bölgelere de yayılmıştı. Bu bölgeler; Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, İzmit, Van, Adapazarı, Adana, Halep, İzmir ve Canik'tir (Süslü ve Diğerleri 2001:18).

Bu bölgelerde gerçekleşen isyanlar neticesinde, çok sayıda masum insanın katledildiği ve ölenlerin yalnızca Türkler olmadığı, isyan hareketlerine destek vermeyen Ermeni ve diğer unsurların da acımasızca öldürüldüğü tespitler arasında yer almaktadır (Kantaracı 2003:25). İsyancılar sürecinde insanların katledilmesiyle ilgili olarak, Van İngiliz Konsolosu Sir Williams, bu olayların temel sorumlusunun Ermeniler olduğunu

ve 15 Mayıs 1896 tarihli raporunda, Ermenileri ikaz ettiğini ancak, onların kendisini dinlemeyecek kadar gözlerinin dönmüş olduğunu ifade etmiştir (Süslü ve diğerleri 2001:17).

Ermeni isyanlarıyla ilgili olarak, Stefanos Yerasimos ise, I. Dünya Savaşı başlarında, ihtilalci örgütlerin yardımıyla, Rusların, Ermenilerden oluşan dört gönüllü tabur oluşturduklarını ancak bundan başka, Ermenilerin yoğun oldukları bölgelerde bir isyan hareketinin görülmediğini ileri sürmüştür (Yerasimos 2002:105). Yusuf Halaçoğlu ise Yerasimos'un Ermeni isyanlarını ve katliamını görmezlikten geldiğini, I. Dünya Savaşı başlarında Ermeni terör örgütlerinin cephe gerisinde isyanlar çıkararak, müslüman köyleri basıp halkı katlettiklerini ve Rus arşivlerinde bu bilgilerin tespit edildiğini ortaya koymuştur (Halaçoğlu 2004).

Bu konuda, birinci elden kaynak olarak gösterebileceğimiz, bir başka kaynak ta Halaçoğlu'nu doğrulamaktadır. Van jandarma alay kumandanının hükümete sunduğu, resmi raporu şöyledir; *"Ruslar Osmanlı sınırına hücumla geçtikleri zaman, Ermeniler öteden beri bekledikleri fırsatın geldiği düşüncesiyle, her yanda katliama ve ihtilal teşebbüsüne başladılar. Savunmasız müslüman köyelerine ve yolculara tecavüz ederek, her yanı yağmalamaya başladılar"* (Cengiz 1983:376).

Görüldüğü gibi, I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyanları Anadolu'nun pek çok bölgesinde, şiddetli olarak meydana gelmiştir ve bu isyanlar sonucunda katliam ve zulümlerin gerçekleştiği, yerli ve yabancı pek çok eserde açıkça ortaya konulmuştur (Halaçoğlu 2004).

3.4. Tehcir Olayı

3.4.1. Tehciri Gerekli Kılan Sebepler

I. Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik çağına gelmiş tüm Osmanlı vatandaşlarını orduya almak istemiştir. Bu durumda, Osmanlı vatandaşı olan azınlıklardan, Ermeniler de silah altına çağrılmıştır. Ancak, bu döneme kadar, *"Millet-i Sadıka"* olarak tanınan Ermeniler, bu çağrıyı açıkça olmasa da, gizli toplantılar yoluyla reddederek, isyan hareketlerine başlamışlardır. Bir kısım

Osmanlı ordusundaki Ermeniler ise, düşman saflarına geçerek, Türklere karşı savaşmışlardır. Bu arada, Ermenilerin oluşturduğu gönüllü birlikleri de yağma ve katliama başlamışlardır (Süslü ve Diğerleri 2001:19 ; Taran 1958:189).

Ermeni gönüllü birlikleri ile ilgili olarak, Kafkas Ermenistan'ında da Başbakanlık yapmış olan Kaçaznuni'nin 1923'te Viyana'da basılan kitabında yazdıkları oldukça dikkat çekicidir. Bu düşünceler: " 1914 Sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu, Türklere savaşıldı. Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan beri Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikoloji ile beslendi. Bu ruh halinin tezahürü gerekli idi ve gereken oldu " şeklinde yer almıştır (Taran 1985 : 189). Ermenilerin yapmış oldukları isyan ve katliamların bir Ermeni lider tarafından açıkça ifade edilmesi, Ermeni tehcirinin gerekliliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Tehcire başvurmadan evvel, Osmanlı Devleti kendince tedbirler almışsa da, Ermeniler bu ikazlardan sonra da isyanlara devam etmişlerdir. Sonrasında ise, özellikle Van isyanı gibi büyük bir isyanla karşılaşan Osmanlı Devleti geçici olmayan, kesin bir tedbire başvurmak zorunda kalmıştı (Süslü ve Diğerleri 2001:19). Tehcirin gerekçesiyle ilgili olarak, Samuel A.Weems şu ilginç tespitleri yapmıştır;

- Ermenilerin yaptıkları katliamlar, Rus arşivlerinde de mevcuttur.
- Ermeniler, Osmanlı Devletine ihanet etmişler ve bu durumu gören Osmanlı Devleti, zorunlu olarak göçe başvurmuştur.
- Pek çok İngiliz ve Amerika'lı yetkiliye göre, Ermeniler, Osmanlı topraklarını kendi istekleriyle terk etmişlerdir (Dağdaş 2003:10) .

Bu tespitlerin de doğruladığı gibi tehcir olayı son çare olarak başvuru bir yoldur ve isyanları kesin olarak ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Tehcir olayının asıl gerekçesi ise, resmi olarak, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Meclis-i Vükelaya sunduğu arz tezkeresinde şu şekilde yer alıyordu;

1. Ermeniler, Avrupalı Devletlerin kışkırtmasıyla, silahlı isyan hareketlerine girişerek, devletin işleyişini engellemişlerdir.

2. Bu tavırları ile diğer sadık halkın (Türk, Kürt, Çerkez....) varlığını korumaya zorlamışlar ve böylece devletin istemediği olaylara sebep olmuşlardır.

3. Osmanlı devletinin geniş hoşgörüsü içerisinde yer alan yenileşme hareketlerinin olumlu sonuçları görülmesine rağmen, Ermeniler isyancı tavırlarına devam etmişlerdir.

4. Ermenilerin bu tutumları, tamamen bir iç mesele olan reform hareketlerinin, uluslararası bir meseleye dönüşmesine yol açmıştır.

5. Ermeniler bu yolla, Osmanlı topraklarının bir bölümünde, yabancı devletler kontrolünde bir idari yapılanma ayrıcalığı kazanmaya yönelmişlerdir.

6. Avrupa Devletlerinin etki ve baskısıyla, Türk Devletinde gündeme getirilen reform hareketleri gerekçesi ileri sürülerek, Osmanlı ülkesini bölünme ve parçalanmaya doğru götüren, üzücü gelişmeler ortaya çıkmıştır.

7. Devletin idari bağımsızlığı ve bütünlüğü, Avrupalı Devletlerin baskısıyla yapılacak benzeri reformlardan, devlet imkanlarının elverdiği ölçüde sakınma ve korunmayı zorunlu kılmaktadır.

8. Osmanlı devletinde sürekli baş ağrıtan Ermeni probleminin, kesin bir biçimde ve tamamıyla çözüme kavuşturulması için, reform amacıyla bir kez daha gerekli düzenlemeler planlanarak yürürlüğe konulmuştur.

9. Bütün bunlara rağmen bazı Ermeniler, tehcir olayından hemen önce, doğuda Ruslarla işbirliği yaparak, silahlı isyana kalkışıp, şehir ve kasabalarda katliam ve yağmalama olaylarına başlamışlardır (Karaca 2003:109).

Ermeniler, Osmanlı Devletinin geniş hoşgörüsüne rağmen, Avrupalı Devletlerin de desteğiyle isyanlar başlatmışlardır. Bu isyanlar gittikçe artarak, yayılmış ve uluslar arası bir Ermeni sorunu haline gelmiştir. Tüm bu gerekçelerden dolayı, 24

Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, resmi evrakına el konulması ve isyan çıkarmak için çalışan elebaşlarının kesinlikle tutuklanması emri verilmiştir (Süslü ve Diğerleri 2001: 1995).

Sonuç olarak, 24 Nisan 1915 tarihi Ermenilerin iddia ettikleri gibi, katliam günü değil de, isyana sebep olan asilerin tutuklanma emrinin çıkarıldığı gündür (Gürün 1983:213). 24 Nisanla ilgili olarak farklı yorumlar yapılmışsa da, bu günün gerçekte isyancıların tutuklandığı gün olduğu belgelerle tespit edilmiştir.

3.4.2. Tehcir Kanununun Çıkarılışı

Ermeni isyanlarının hızlı yayılması ve hükümetin tüm uyarılarına rağmen, herhangi bir çözüme ulaşılamaması sonucunda, savaş bölgesindeki Ermenilerin daha güvenli yerlere aktarılması fikri zaruri bir hal almıştır. Bu sebeple, tehcir yani göç ettirme işlemine başvurulmuştur. Bu işlem Ermenilerin can ve mal güvenliğinin tamamen devlet tarafından sağlanması şartıyla gerçekleştirilmiştir (Kantarıcı 2003:26).

Tehcir Kanununun ilk işareti olarak, Başkumandan vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Paşaya göndermiş olduğu şifre oldukça önemlidir: *“Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için, daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkartılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre, Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki müslümanları sefil ve perişan sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanının seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim”*.

Bu şifrede; özellikle Van bölgesindeki isyancı Ermenilerin, güvenliği tehlikeye düşürmeleri yüzünden, bunların farklı bölgelere göç ettirilmesinin kesin bir çözüm olacağı belirtilmiştir. Ayrıca, zaten 1. Dünya Savaşıyla yeterince yorgun olan

Türk hükümetinin sadece isyan bölgeleri için bu uygulamayı yapmak istediği açıkça ifade edilmiştir (Halaçoğlu 2001:47).

Bu şifreden de anlaşılacağı üzere, Ermenilerin isyanlardan vazgeçmemeleri üzerine, gerekli olan tedbirin zorunlu bir göç ettirme olayı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu uygulamanın sadece isyan bölgelerinde yapılması kararının alınması da, tehcirin sadece isyanları yok ederek asayişini sağlamak amacını güttüğünü göstermektedir.

Bu şifrenin tebliğ edildiği sırada, Rusya, Fransa ve İngiltere çıkar planları çerçevesinde, 24 Mayıs 1915’de birer bildiri yayınlamak suretiyle, “ *Doğu Anadolu’da Ermenilerin katledildiği ve isyanlardan da Osmanlı hükümetinin sorumlu olduğu*” iddiasını ortaya atarak, Ermenilerin işlemiş oldukları cinayetleri tamamen göz ardı ediyorlardı. Bu bildiri ile mesele tamamen uluslararası bir nitelik kazanmış oluyordu. Bundan sonra Talat Paşa tehcir sorumluluğunu tek başına yürütemeyeceğini anlayarak, tehciri kanunlaştırmak için çalışmaları hızlandırmıştır (Halaçoğlu 2001:50).

Bu arada Ermeniler, bir yandan da, Rusların yardımına koşarak, Van da geçici bir Ermeni Hükümeti kurmuşlardı. Bu durumda artık Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu’daki Ermeniler hakkında acil ve sınırlayıcı kararlar alması gerekiyordu. Nihayet, 27 Mayıs 1915’te isyan bölgesindeki Osmanlı vatandaşlarının gerektiği takdirde başka bölgelere taşınması imkanı veren kanun yürürlüğe girdi (Turan 1991:97). İsyen eden Ermenilerin tehcirini konu alan, bu kanunun içeriğine baktığımızda; 3 maddeden ibaret olduğunu görmekteyiz.

Bu maddelerde tehcir olayı aşağıdaki gibi açıklanmıştır; (Ercan 19858:220).

“Madde 1: Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve silahla saldıran ve direnenleri görürlerse hemen askeri kuvvetlerle karşı koyacaklardır. Saldırı ve direnmeyi kökünden yok etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

“Madde 2: Ordu ve bağımsız kolordu ve tümen komutanları, askeri nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak, memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralarda oturabilirler.

“Madde 3: Bu kanun yayımlandığı tarihten geçerlidir (27 Mayıs 1915).”

Tehcir kanununun çıkarılmasını Kemal Taran’da şu şekilde açıklamaktadır; *“Cephelerde savaşın güvenle sürdürebilmesi, yurt içinde emniyetin sağlanması için tek çare Ermeni tehdit unsurlarının hassas bölgeler dışına göç ettirilmesidir”* (Taran 1985:191).

3.4.3. Tehcir İçin Alınan Tedbirler

Tehcir kararı alındıktan sonra uygulanması için bazı tedbirler alınmıştır. Bunların başında, göç ettirilecek Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması şartı gelmektedir. Bununla ilgili olarak hazırlanan talimnamede şu hükümler yer almaktadır;

- a) - *“ Tahliye edilen bölgelere hiçbir şüpheli şahıs girmeyecektir,*
- b) - *Göç ettirilen Ermeniler, istedikleri eşyaları götürebileceklerdir.*
- c) - *Yanlarında götürmeyecekleri eşyaların bozulacak olanları satılacak, bozulmayacakları ise sahipleri adına korunacaktır.*
- d) - *Göç ettirilen Ermeniler mallarını yabancılar hariç istedikleri kişilere satabileceklerdir”* (Halaçoğlu 2001:69).

Bu talimatnameye göre, göçe tabi tutulan Ermenilerin mal varlıkları kesinlikle koruma altına alınmıştır. Böylece göç ettirilen Ermenilerin maddi anlamda mağduriyeti de engellenmiştir. Tehcir edilenlerin mal varlıklarıyla ilgili olarak bir arşiv belgede; Sivas, Trabzon, Elazığ vilayetleriyle, Canik Mutasarrıflığına gönderilen şifreyle tehcire tabi tutulan Ermeni vatandaşlarının götürmeyecekleri gayr-ı menkullerin daha sonra sahiplerine iade edilmek üzere muhafaza altına alındığı belirtilmektedir (BOA.DS.ŞAR.nr.54/202).

Dahiliye nezareti tarafından Erzurum Vilayetine gönderilen bir başka şifrede ise, başka bölgelere sevk edilen Ermenilerin tehcir sırasında, eldeki kuvvetlerle muhafaza altına alınmasına ve gerekirse mevcut kuvvetleri arttırmak suretiyle, korunmalarının

tam anlamıyla sağlanmasına karar verilmişti (BOA.DH.ŞFR.nr.54/156). Bu iki belgeden de anlaşıldığı gibi göç ettirilen Ermeni vatandaşlarının can ve mal güvenliği ciddi önlemlerle sağlanmıştır. Göç sırasında meydana gelebilecek saldırılar için yedek kuvvetlerle muhafız alayları arttırılmıştır.

Ayrıca Ermenilerin tehcir süresince, eşkıya saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyguna uğramaları karşısında, muhafızlı olmayan hiçbir kafilenin yola çıkmaması gibi talimatlar da mevcuttur (Halaçoğlu 2001:60). Tehcir sırasında emniyetin sağlanması için oldukça çaba sarf eden Osmanlı Hükümeti, bu konuda gerekli özeni göstermeyen yetkilileri ve suç işleyenleri özel mahkemelerde yargılamıştır. Bu mahkemelerde toplam 1397 kişi yargılanarak, idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır (Gürün 1983:223).

Tehcir esnasında suçlu bulunanların divan-ı harpte yargılanarak, cezalandırıldıklarını doğrulayan bir belgede, mahkeme heyetinin yargılama neticesini derhal dahiliye nezaretine tebliğ etmekle de yükümlü olduğu görülmektedir (BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/6).

3.4.4. Tehcir Kanununun Uygulanışı

Bu şekilde tedbirlerin alınmasından sonra, kanunda yer aldığı şekliyle sadece isyan bölgesindeki Ermenilerin tehciri uygulanmaya başladı. Hangi Ermenilerin nereye tehcir edileceği de tedbir olması açısından gizli tutulmuştur. Ayrıca Ermenilerin bir kısmı tehcir edilmeyerek yerlerinde kalmışlardır. İhtiyar, kadın ve çocuklar sevkten hariç tutulanlar arasında yer almıştır. Batı Anadolu'daki Ermeniler de tehcir edilmeyenler arasındadır. Bundan başka devlete hizmet eden ve sadık kalan Katolik ve Protestanlar da aynı şekilde tehcir edilmemiştir (Halaçoğlu 2004).

Ancak, bunların dışında Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen şifre ile, sadakatsizliği ortaya çıkan Ermeni memurlarını görevlerinden azl edilerek, komitelerle bağlantısı ortaya çıktığı takdirde, bunların Ermeni bulunmayan vilayetlere sevk edilmesi hususunda talimat verilmiştir (BOA. DH. ŞFR, nr. 52/249).

Tehcir sırasında Ermeni vatandaşlarının iâşe ve iskan masrafı da tamamıyla devlet tarafından karşılanmaktaydı. Dahiliye Nezaretinin Musul Vilayetine göndermiş

olduğu bir şifrede; Muhacirin iâşe ve iskan masrafı için muhacirin tahsisatından beş yüz bin kuruşluk bütçenin ayrıldığı tebliğ edilmiştir (BOA. DH. SFR, nr. 53:305).

Bu şekilde çeşitli tedbirler alınmak şartıyla tehcir gerektiren bölgeler, Talat Paşa'nın 4. Ordu Komutanına gönderdiği şifrede şöyle yer almıştır;

- a- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
- b- Halep vilayetinin merkez kazası hariç, Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dahilindeki köy ve kasabalar,
- c- Maraş şehir merkezi hariç, Maraş sancağı,
- d- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç, Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları (Halaçoğlu 2001:48,49).

Bu şekilde sevk edilecek Ermeniler belirlendikten sonra, bunlar için en güvenli yerler de tespit edilmiştir. Buna göre; Ermeni kabileleri Konya, Diyarbakır gibi yol kavşakları üzerindeki bazı merkezler üzerinde toplanıyordu. Bu merkezlerden iskan bölgesine gönderilecek kabileler için en uygun ve en kısa yollar tercih edilmiştir (Halaçoğlu 2001:57). Bu yollar takip edilerek Erzurum, Van, Bitlis'ten çıkarılan Ermeniler Musul'un güneyi ile Zor Sancağına; Adana, Halep, Maraş bölgesinden çıkarılan Ermeniler Suriye'nin doğusu ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna iskan edilmiştir (Halaçoğlu 2001:49).

Tehcir işleminin bu şekilde gerçekleştirilmesinden sonra, 7 Aralık 1915'te Başbakanlığa verilen resmi bir rapora göre; 703.000 kişinin daha güvenli bölgelere taşındığı, ancak çeşitli sebeplerle 300.000 kişinin yollarda öldüğü açıklanmıştı (Taran :192). Göç sırasında ölen insan sayısı ile ilgili olarak, abartılı şekilde 2.000.000 iddiasını ortaya atan yazarlar da mevcuttur (Gürün 1983:223). Ancak, göç olayı ayrıntılarıyla incelendiğinde, yalnızca savaşın getirdiği olumsuz şartlardan ve yollarda görülen salgın hastalıklardan dolayı 25-30 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Bu konuda tedbirler alınırken, diğer yandan Arap aşiretlerinin özellikle Halep-Zor arasındaki saldırıları sonucunda göç kabilelerindeki ölü sayısı artmıştır (Halaçoğlu 2001:59-60).

Bunun dışında Ermenilerin katledilmesiyle ilgili iddialar da ortaya atılmıştır. Bu iddialara göre binlerce insan yer değiştirme sırasında katliama tabi tutulmuştur.

Ancak, tehcir dönemindeki hayat şartlarına bakıldığında; yolculuk sırasındaki hastalıklardan, iklim şartlarından veya meydana gelen saldırılardan dolayı çok sayıda insanın öldüğü ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak; tehcir sırasındaki ölüm olaylarının katliam şeklinde değil de yolculuk sırasındaki olağanüstü sebeplerden dolayı gerçekleştiği tespiti doğrulanmaktadır. Bunun dışında 1916'da gönüllü olarak Rus saflarına katılan Ermeni birliklerinin, Türklere karşı savaşırken ölmüş olması da, katliam diye değerlendirilemeyecek kadar bariz bir gerçektir (Gürün 1983:223).

3.5. I. Dünya Savaşından Sonra Ermeni Meselesi

3.5.1. Wilson Prensiplerinde Ermeniler

Thomas Woodrow Wilson tarih ve kamu yönetimi öğrenimi görmüş, üniversitede hukuk ve ekonomi profesörlüğü yapmıştır. Daha sonra politikaya atılarak 1912 seçimlerinde başkan seçilmiş ve I. Dünya Savaşı sırasında da başkanlık görevini sürdürmüştür (Turan 1991:61). Başkan Wilson, savaş sürerken Avrupa Devletleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda, Osmanlı topraklarının paylaşılması fikrini benimsemeye başlamıştır. Bundan sonra A.B.D., İngiltere ve diğer anlaşma devletleriyle yaptığı görüşmeleri artırarak, Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunu hep gündemde tutmuştur. Başkan Wilson'un oluşturduğu bir komisyon, bu konuyla ilgili olarak, tespit ettiği sonuçları rapor şeklinde ortaya koymuştur. Wilson Prensipleri adıyla anılan 14 madde aslında bu rapor dikkate alınarak yazılmıştır (Turan 1991:62).

Wilson prensiplerinin 14 maddesinin kısaca özeti şu şekildedir (Bayur 1991:625,626,627):

- 1- Barış antlaşmaları açık olarak yapılmalı ve açık bir diplomasi olmalıdır.
- 2- Kararları dışında, hem barış hem savaş döneminde kesin gidiş-geliş özgürlüğü olmalıdır.
- 3- Barışı kabul eden ve işbirliği yapan milletlerin arasındaki ekonomik engeller elden geldiğince kaldırılmalıdır.
- 4- Silahlanmanın iç güveni sağlayacak ölçüde sınırlandırılması için karşılıklı teminatlar alınıp verilmelidir.

- 5- Sömürgelemlerle ilgili problemler tarafsız bir anlayış içinde ele alınarak kesin çözüme ulaşılacaktır. İlgili devletlerle sömürge devletlerinin çıkarlarında adil olunacaktır.
- 6- Rus ülkesinin tamamı boşaltılacaktır ve Rusya'nın hiçbir engele tabi olmadan, bağımsız bir ülke olarak ulusal düzenini kurmak için bütün uluslar işbirliği yapacaktır.
- 7- Belçika boşaltılıp, tamir edilerek özgürlüğüne kavuşturulacaktır.
- 8- Alsas-Loren yeniden Fransa'ya verilecek ve Fransız toprakları boşaltılacaktır.
- 9- Ülkesi dışında yaşayan İtalyanların, ülkelerine yerleşmelerini sağlayacak şekilde sınır düzenlemesi yapılacaktır.
- 10- Avusturya-Macaristan'daki uluslara bağımsızlıklarının sağlanması için büyük imkanlar verilmelidir.
- 11- Romanya, Sırbistan ve Karadağ boşaltılarak, onarılmalıdır. Balkan Devletlerinin siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını korumak amacıyla milletler arası inancalar sağlanmalıdır.
- 12- Osmanlı imparatorluğundaki Türk bölgelerine karşılıksız bir bağımsızlık verilmelidir. Ancak, Türk hakimiyeti altında yaşayan diğer uluslara özgür bir yaşama ortamı sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı uluslar arası koruma altında bütün milletlerin gemilerine açık olmalıdır.
- 13- Bağımsız bir Polonya devleti kurularak, siyasi ve ekonomik toprak bütünlüğü sağlanmalıdır.
- 14- Büyük ve küçük bütün devletlere eşit haklar, siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü sağlayan kesin anlaşmalara dayanan uluslararası birlik oluşturulmalıdır.

14 maddelik barış programı Başkan Wilson tarafından 8 ocak 1918'de kongrede okunmuştu. Bu program uluslar arası barışı hedefleyen bir başkanın görüşlerini ifade ettiği için büyük yankı uyandırmıştı. Gizli anlaşmaları bertaraf ederek, açık diplomasiyi öngören Wilson ilkeleri toprak bütünlüğünü garanti altına aldığı için de ayrıca önem taşımaktaydı (Turan 1991:63).

Bu maddelerden 12.'si ise Türkiye'ye ait olup, dolaylı olarak Ermenileri de ilgilendirmektedir. Bu madde ile, Ermenilerin otonom bir gelişme elde etmeleri mümkün olmaktadır. Ayrıca şüpheye yer vermeyen can güvenliği sağlanmaktadır (Gürün 1983:248,249). Wilson hükümeti bu maddeyi Osmanlı hükümetine karşı koz olarak kullanmıştır. Bu amaçla Ağustos ayında Wilson hükümeti Osmanlı'ya (İstanbul hükümeti) bir nota göndererek Kafkaslarda olduğu iddia edilen Ermeni kıyımının önlenmesini istemiştir. Aksi halde, 12. maddeye göre bağımsızlığın tehlikeye düştüğü belirtilmiştir. Bu nota Türk milleti içinde Wilson hükümetine karşı büyük tepki uyandırmıştı (Akgün 1985:336).

Başkan Wilson, Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurulması fikrine oldukça sıcak bakıyordu. A.B.D. Başkanı Wilson, bu fikrini ülkesinde yaşamakta olan Ermenilerin misyoner çalışmalarıyla da teyit etmekteydi (Selvi 2003:125). Misyoner çalışmalarında ön plana çıkan, en güçlü faaliyetlere imza atan İngilizce adı "*American Committee for the Independence of Armenia*" olan "*Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi*" adıyla en büyük örgüt A.B.D.'de kurulmuştur. Bu örgüt özellikle Wilson'un Ermenileri desteklemesi için en büyük yardımı yapmıştır. Bu komitenin başkanı Amerika Birleşik Devletlerinin eski büyükelçilerinden James W. Gerard idi. Ayrıca, bu komitenin en önemli üyesi ve aynı zamanda sekreteri olan Vahan Çardashian'ın aşırı bir Ermeni milliyetçisi olduğu ve Ermeniler lehine kullanılacak asılsız katliam iddialarını yazarak kamuoyuna yaydığı, Amiral Bristol tarafından ifade edilmiştir (Öke 1991:143,144).

Yine Amerika'da kurulan bir başka misyoner lobi de İngilizce adı "*American Committee for Relief in the near East*" olan, "*Amerika Yakın Doğu Yardım Derneği*" idi. Bir diğer önemli komite ise, "*Ermenistan-Amerika Derneği*" idi. Bu tür dernekler başkan Wilson'a Ermeni yurdu konusunda oldukça baskı yaparak, Ermenileri açıktan desteklemişlerdir (Öke 1991:144). 1914'lü yıllarda büyükelçilik yapan Ahmet Rüstem Bey'in ifadelerine göre I. Dünya Savaşı başlar başlamaz A.B.D.'de Ermeni Propogandası basın yoluyla patlak vermiş ve Amerikan gazetelerinin tamamı Müslüman Türklerin Ermenileri katlettiği yolundaki iddiayı aynı şekilde ileri sürmüşlerdir (Şimşir 2001:35). Görüldüğü gibi, Wilson Ermeni Yurdu ve Ermeniler konusunda, misyoner faaliyetlerinin de desteğiyle, Ermeni yanlısı bir tavır sergilemiştir.

3.5.2. Mondros Mütarekesine Göre Ermeni Meselesi

Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna ihanet ederek, Osmanlıya karşı cephelerde savaşmış olmasına rağmen, Osmanlı ordusu Ermenileri mağlup etmişti. Ancak, Ermeniler bu mağlubiyetin ardından yine boş durmadılar ve kendileri için uygun ortamlar hazırlamaya başladılar. Amerika, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin desteği ile, Ermeniler Mondros Mütarekesine odaklandılar (Özçelik 57). Nihayet, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanarak, I. Dünya Savaşı fiilen sona ermiştir. Ermeniler, savaş boyunca yaptıkları ihanetlerin ve gizli faaliyetlerin bedeli olarak, Doğu Anadolu ve Kilikya'yı kapsayan büyük bir Ermenistan Devleti için büyük devletlerle, sürekli olarak temaslarda bulunmuşlardır (Taran 1985:195).

Ermeniler, Mondros'a, A.B.D., İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle büyük güven duyarak Doğu Anadolu'da katliamlara başlamışlardı (Hacıyev 2002:204). Diğer taraftan Ermeni Patriği Zaven Efendi Aralık 1918'de bağımsız bir Ermenistan için imkanlar hazırlamaya başlarken, Ermeniler aynı zamanda kendileri için bir mandater devlet arayışı içine girmişlerdi (İlter 1999:59).

Mandater devlet olma görevi A.B.D.'ye ve Başkan Wilson'a bırakıldı. Bunun üzerine Wilson; General Harbord başkanlığında bir heyeti, Ermenilerin katliama uğradıklarını iddia ettikleri bölgelere, gerçekleri tespit etmek amacıyla gönderdi. 1919'un Eylülünde Sivas'ta M. Kemal ile de bir görüşme yapan bu heyet 2,5 ay ülkemizi dolaşarak raporunu hazırlamıştır (Taran 1985:195). Üstelik bu raporu hazırlayan Amerikan heyetinin rehberinin de bir Ermeni olması oldukça dikkat çekicidir (Solmaz 1995:9).

General Harbord'un 16 Ekim 1919 tarihli raporu ile Ermenilerin katliam iddiaları yalanlanmış ve bu sorun Türklerin lehine çözüme ulaştırılmıştı (İlter 1889:61). Bundan başka bir rapor ise, mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'a yüksek komiser olarak atanan Amiral Bristol tarafından sunulmuştur. Bu rapor Ermenistan Devleti kurulması görüşünü reddederek, Türkiye'nin bütünlüğünün korunması gerektiğini ortaya koymuştur (Selvi 2003:125).

Başkan Wilson'un muhalefetine rağmen, 19 Nisanda yapılan San-Remo Konferansında, A.B.D.'nin mandaterlik önerisi 52'ye 23 oy farkla reddedilmiştir. Böylece, A.B.D., Wilson'un kişisel hırsına rağmen, Türk topraklarında pay sahibi olmak istemediğini ortaya koymuştur (Akgün 1985:345).

1920 Nisan'ına gelindiğinde ise, Amerika'nın ayrılmış olduğu San-Remo görüşmelerinde, Ermenistan sınırlarının neye göre belirleneceği konusu ele alınmıştır. Özellikle, Erzurum nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olduğu halde, bu şehrin Ermenilere verilip verilmeyeceği konusunda tartışmaların yaşandığı, Lloyd George tarafından yazılmıştır (Gürün 1983:250). Ancak, uzun süren tartışmalara rağmen, Ermeni yurdu sorunu San-Remo görüşmelerinde de netlik kazanamayarak, Sevr'e bırakılmıştır.

3.5.2.1. Mütarekenin 4., 7., 11. ve 24. Maddeleri

Mütareke metnini incelediğimizde 4., 7., 11., ve 24. maddelerde Ermenileri ilgilendiren hükümlerin yer aldığını görmekteyiz.

4. maddede; "*İtilaf hükûmatına mensup üseray-ı harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cem edilecek ve bilakaydû şart itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.*" hükmü yer almaktaydı (Bayur 1991:744). Buna göre; müttefik kuvvetlerin tüm esirleri ve tüm Ermeni esirleri, İstanbul'da toplanarak kayıtsız şartsız teslim olacaktı (Yılmaz 2001:243).

7. maddede ise; "*Müttefikler kendi emniyetlerini tehditte görünce sevk-ul ceysi herbir yeri işgale hakları olacaktır*" ifadesi yer almaktaydı (Yılmaz 2001:243). Buna göre; Müttefikler, kendi güvenliklerini tehlikeye sokan bir durumla karşılaşırsa, herhangi stratejik bir noktayı işgal etme hakkı elde edebileceklerdi (İlter 2003:90).

11. madde "*İran'ın şimali şarki kısmındaki Kuvay-ı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir ita edilecektir. Maverai Kafkas'ın evvelce Kuvay-ı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.*" şeklinde yer almaktaydı (Gürün 1983:237). Bu

maddeye göre; İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da mevcut olan Türk Birlikleri geri çekilecektir (Saral.:338).

Mütareke metninde oldukça önemli bir yer kaplayan 24. maddeye baktığımızda da, "*Vilayeti Sitte de iğtişaş zuhurunda mezkur vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devleti muhafaza ederler*" ifadesi görülmektedir (Bayur 1991:746; Gürün 1983:237). Buna göre; Vilayet-i Sitte adıyla anılan bir kısım Ermenilerin de yaşamakta olduğu 6 ilde bir karışıklık çıkması halinde, bu vilayetlerden herhangi birini işgal hakkı İtilaf Devletlerine veriliyordu (İlter 2003:90). Bu maddelere göre; Mondros Mütarekesi şartları, Ermeniler için büyük umut kaynağı olurken, Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike arz etmekteydi. En önemlisi de, bu maddelere dayanarak, güvenlik açısından stratejik noktaların işgal edilmesinin yasal bir hak olarak benimsenmesiydi.

Bu maddeler dışında, Mondros'un 20. maddesine göre; terhis edilecek birliklerin cephe ve araçlarının teslimatı İtilaf Devletlerinin oluşturduğu temsilciler gözetiminde gerçekleşecekti. Ancak, Doğu Anadolu' da ağır kış şartları nedeniyle henüz terhis işlemi gerçekleşmemişti. Kazım Karabekir Paşa bu bölgeye sahip çıkılması gerektiğini ileri sürüyordu. Doğu Anadolu'da Ermenilerin Mondros'a dayanarak yapabilecekleri faaliyetler yüzünden, Kazım Karabekir Paşa Doğu Anadolu'ya gitmiştir. Çünkü Ermeniler söz konusu altı vilayette, Ermenistan adını vererek Erzurum'u başkent yapmayı planlıyorlardı. Kazım Karabekir Paşa da bu aşamada kişisel çabalarıyla terhis olayını geciktirmeye çalışıyordu (Taşkiran 1993:54).

3.5.2.2. Ermenilerin Mondros'a Dayanarak Türklere Yaptıkları Mezalim

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti fiilen yok olmuş sayılmakta idi. Mütareke hükümlerince Büyük Osmanlı Devleti'nin ordusu dağıtılıyor, silah, yol, haberleşme denetimi yabancı devletlere bırakılıyor, ülkenin herhangi bir yerini, gerekli gördükleri takdirde yabancı devletler işgal edebiliyordu. Bu kadar ağır şartlar içeren bu antlaşma ile, ülke tamamen teslim oluyor ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu için zemin hazırlanıyordu (Bildirici 1999:83).

Mütarekenin imzalanmasından sonra, Ermeniler bu mütarekeye dayanarak, Türk sınırlarındaki köylere saldırarak katliamlara başlamışlardı. Bu durumu açıkça ortaya koyan 1 Ocak 1919 tarihli ve 2834 sayılı 9. Ordu Komutanlığından Milli Savunma Bakanlığı'na gönderilen resmi bir kaydın özeti şöyledir; “*Sınırlarımız dışındaki İslamların Ermeniler tarafından öldürülmeleri sürüp gidiyor. Sarıkamış'ın Karahamza Köyü halkı, Ermeniler tarafından tamamen yok edilmişti*” (Saral :368). Mütareke maddelerine güvenen Ermeniler; “*Hududumuza yakın mahallelerde yedi vilayet bize verilmiştir* ” şeklinde propaganda yapmak suretiyle Sivas, Kars, Ardahan, Kağızman bölgesinde katliamlar yaparak, Türkleri bu bölgeden çıkarmak istemişlerdir (Hacıyev 2002:204).

Ermeniler bir yandan Türk köylere saldırırken diğer yandan kendilerine işbirlikçi olarak Fransa'yı seçerek destek alıyorlardı. İngilizler savaş sırasında yaptıkları Suriye İtilafnamesi'ne göre; 15 Eylül 1919'da Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızlara bırakmışlardı (Hatipoğlu 2001:39). Fransa'nın hazırlamış olduğu işgalci kuvvetlerin içinde de çok sayıda Ermeni lejyonu bulunmaktaydı. Bunlar Türk köylere baskınlar yapmak suretiyle Türk topraklarına işgal girişiminde bulunmaktaydılar. İngiliz tarihçi Toynbee; Fransızları; Ermenileri kendi kuvvetlerine katmakla, büyük bir sorumsuzluk yapmış olmakla itham etmiştir (Çaycı 2001:79).

Fransa böylece devraldığı Güney bölgesine destek olması açısından, Ermeni göçmenler yerleştirmiş ve işgal bölgesini Ermenistan diye adlandırmıştı. Hatta bu bölgedeki yetkili makamlara da Ermenileri görevlendirerek, aslında fiilen bir Ermeni işgali oluşturuyordu (Çaycı 2001:80). Bu bölge üzerinde; Fransızların tehcir kanunu ile bölgeden yerleştirme politikası uygulanmaktaydı. Böylece, Fransızlar, Ermenileri, bölgede bir Ermeni Devleti vaadiyle oyalayıp, Türklere karşı çekinmeden kullanıyorlardı (Hatipoğlu 2003:60). Fransayı da yanına alarak bu şekilde güç bulan Ermeiler; 2 Mayıs 1920 tarihli bir İngiliz belgesine göre; “*Adana'da baskı, zulüm ve eşsiz yolsuzluklarda bulunmuşlardır. Müslüman köyleri yakıp, yıkmışlardır. Hiçbir müslümanın güvenliği yoktur.*” 26 Ekim 1920 tarihli bir başka İngiliz belgesinde ise; “*İşgal bölgesinde oluşturulan çeteler kanaltıyla, Türk köyleri yağmalanarak elde edilen gelir, çete elemanları arasında pay edilmiştir. Bundan başka yalnız Adana'da bir gecede 60 Türk evi yağmalanmış ve hane halkı da öldürülmüştür*” ifadeleri yer almaktadır (Çaycı 2001:80).

Ermenilerin Mondros Mütarekesine dayanarak yaptıkları zulümler arasında, Kağızman ve civarındaki Müslüman halkı katlederek, 5 erkek, 3 kadını şehit ederek, 33 erkek, 1 gelin, 1 kız ve 440 hayvanı alıp götürdüklerini, 8 Temmuz 1919 tarihli bir resmi kayıt bize göstermektedir (Gürün 1983:259).

Ermeni zulümleriyle ilgili bir diğer arşiv belgesine baktığımızda ise, Pasinler kazası dahilinde ve yakın çevredeki köylerde bir sene içinde Ermeniler tarafından yapılan katliamlar sonucunda, 29 köyün eşya ve hayvanlarının tamamen tahrip edildiği ifadelerini görmekteyiz. Aynı belgede, 54 köyün de kısmen tahrip, eşya ve hayvanlarının yağma edildiği, kadın, çocuk toplam 6787 kişinin de katledildiği yer almaktadır. Belgenin devamında ise, Çöğender, Sos, Kivanlı, Timar ve Hasankale’de oturan 2500 yerli ve yabancı nüfusun toplanarak baltalarla ve büyük bir kısmının da barakalara doldurmak suretiyle makinalı tüfeklerle taranarak öldürüldükleri yer almaktadır. Belgede son olarak; ailesi Ermeniler tarafından şehit edilen ve Erzurum’da barındırılan kadın ve çocukların 1500 kişiden ibaret olduğu ve ayrıca, Hilal-i Ahmer’de Cemiyet-i Hayriye’de ve iş yurtlarında barındırılanların miktarının bilinmediği yazılmaktadır (BOA.HR.545.2878/50).

İncelemiş olduğumuz bu belgelere bakıldığında, Ermenilerin Mondros Mütarekesini gerekçe göstererek yapmış oldukları zulüm ve katliamlar açık ve net bir biçimde görülmektedir.

3.5.3. Paris Barış Konferansı ve Ermeniler

Mondros Mütarekesi sonrasında, ülkenin işgal altında kalmış olması ve Ermenilerin Fransa’nın koruması altında yapmış oldukları mezalime bakıldığında, Paris’te toplanacak olan konferanstan da olumlu bir sonuç beklemek imkansızdı (Akgül 2000: 228). Paris Konferansından 10 gün önce, E.C. Little adlı bir milletvekili temsilciler meclisinde bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada, Türklerin Ermenileri ezdiğini ve bu sebeple, Ermenilerin A.B.D.’nin himayesine girmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu durum, Wilson’un Paris Konferansında Ermeniler hakkındaki tavrının belirlenmesinde etkili olmuştur (Akgül 2000:230). Öte yandan Ermeniler de diplomatik anlamda harekete geçerek, Paris’e 3 heyet göndermişlerdi. “Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu”, “Ermeni Cumhuriyet Delegasyonu” ve “Ruhani Delegasyon” olmak

anlamda harekete geçerek, Paris'e 3 heyet göndermişlerdi. "*Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu*", "*Ermeni Cumhuriyet Delegasyonu*" ve "*Ruhani Delegasyon*" olmak üzere, bu heyetler 26 Şubat 1919'da Barış Konferansının "*Onlar Şûrası*"na bir rapor vererek, Ermeni Devletinin sınırlarını çizmişlerdir. Ancak, bu heyetlerin hiçbirinin devamlı temsilciliği, Paris Barış Konferansında kabul edilmemişti. Bu konuda, Ermenistan Cumhurbaşkanı Ahorianian'ın "*Barış Konferansının dışında bırakılmak Ermeni ulusu için çok acı bir hayal kırıklığı olmuştur*" şeklindeki demeci 1919 Şubatında La Temps'de yer almıştı (İlter 1999:60; Akyüz 2003:48).

Paris Barış Konferansına, Türkiye'de araştırma yapmak için görevlendirilen Charles Crone ve Churchill King heyetleri de birer rapor sunmuşlardır. Bu raporlarda; A.B.D.'nin İstanbul ve Ermenistan'la birlikte, Suriye ve Filistin de dahil olmak üzere bütün imparatorluk üzerinde bir manda sistemi oluşturması fikri benimsenmiştir (Akgül 2000:231). Nihayet, 1919 Ocak sonlarında konferans görüşmelerinde Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak manda yönetimine verilmesi uygun bulunmuştur. Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Ermenistan kurulması konusunda anlaşma sağlanmasına rağmen, bu yeni devletin sınırları ve kimin himayesinde olacağı konusunda tartışmalar sürmüştü ve bir sonuca varılamamıştır (Çaycı 2001:78). Ermenilere gelince, onlar Rusya Ermenistan'ı ile yedi Doğu Anadolu ilini içine alan Büyük Ermenistan projelerini ortaya koyarak sınır problemlerini de kendilerince çözmüşlerdir (Çaycı 2001:82).

Paris Barış Konferansından ayrılmadan önce, Başkan Wilson'un çizdiği Ermenistan sınırları ise şu şekildeydi; "*Ermeniler, Van gölünün kuzeyinde küçük bir sahada, Kars ve Erivandan başka her yerde azınlıktadır. Nüfusun %30 - 35'den fazlasını meydana getirmezler. Ermeniler, binlercesi sürülmüş, katledilmiş ve tabiat felaketlerine uğramış, bundan dolayı nüfusları azalmıştır. Aynı zamanda onlar beynelmilel entrikalara da hedef olmuşlardır. Haritada görülen hudutlar tabii hudutlardır ve bu hudutlar arasında kurulacak Ermenistan'a iktisadi hayatları için Karadeniz ve Akdeniz'de olmak üzere iki çıkış noktası verilmelidir. Ahlat, Kars, Erivan, Kilikya Ermeni bölgesidir. Ayrıca Ermenilerin bir avantajı da Trabzon'un kendilerine verilmesiyle, oradaki Rumlarla birleşerek çoğunluğu teşkil etmesidir*" (Akgül .2000:230,231). Başkan Wilson'un Paris Barış görüşmelerinden ayrılmasıyla birlikte,

Konferans; bir barış görüşmesi özelliğini yitirerek, İngiltere ile Fransa'nın çıkarlarının yarıştığı bir platform haline gelmişti (Turan 1999:94).

Paris Barış Konferansında, ayrıca Amerikan İstihbarat Şubesi memurları yeni bir Ermeni devleti kurulması fikrinin mümkün olamayacağını ve Ermenilerin azınlık olarak, en fazla nüfusun % 30'unu teşkil ettiklerini bildirmişlerdi (Ercan 1985:216). Paris Barış Konferansında, Büyük Ermenistan'la ilgili tartışmalar devam ederken, İstanbul Hükümeti de (Damat Ferit Hükümeti) kendince bir uzlaşma metodu ortaya koyuyordu. Buna göre; doğu illerinin belirli bir kısmında özerklik öneriliyor ve Müslüman-Ermeni gerginliğinin şiddetli olduğu yerlerde bir nüfus değişimi olabilir görüşü savunuluyordu (Turan 1991:101).

Birbirinden farklı görüşlerin ve çözümlerin ortaya atıldığı Paris Barış Konferansı Ermeni yurdu konusunda çok net bir çözüm ortaya koyamamıştır. Ancak, Türk ve Ermeni nüfuslarının oranları nelerdir ve kurulacak yeni bir Ermeni Devleti nereleri kapsayacaktır gibi sorulara cevap bulunmuştur (Anderson 1966:363). A.B.D.'nin Konferans görüşmelerinden ayrılması üzerine Ermeni yurdu konusunda, tüm katılımcı ülkeler arasında bir mutabakat sağlanamamıştı. İngiltere bir an önce Doğu Anadolu sınırlarından çekilmeyi planlarken, Fransa da bu boşluğu tamamen doldurmaya yanaşmıyordu (Öke 1991:153). Bu şekliyle kesin çözüme kavuşturulamayan Ermeni sorunu askıya alınarak, Sevr'de görüşülmek üzere geçici olarak gündemden kaldırılmıştır.

3.5.4. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermeni Meselesi

Ermeni meselesi, uluslararası platformda tartışılmak üzere, Sevr'e bırakılırken, Türk milleti içinde Erzurum ve Sivas Kongrelerinde de, ele alınmıştır. 23 Temmuz 1919'da gerçekleştirilen Erzurum Kongresinin asıl toplanma amacı Doğu Anadolu'nun Türklere ait olduğunu ispatlamaktı. Amerika ve İtilaf Devletleri İstanbul hükümetinin otoritesini kaybettiğini hissetmişti. Bu şartlar altında kongre; Wilson ilkeleriyle saptanan egemenlik hakkına istinaden "*ulusal sınır*" şeklinde tanımlanan bir sınır çizmişti. Buna göre; Doğu Anadolu bölgesinin de içinde yer aldığı ülke sınırlarından asla taviz verilmeyecekti (Akgün 1985:337). Erzurum Kongresinin Ermenilerle ilgili maddesi; "*Doğu Anadolu birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir*

bütündür. Bütün Müslümanlar öz kardeşdir. Bırakışmanın imzalandığı günkü sınırlar içinde yaşayanların ezici çoğunluğu Müslüman'dır, bölünemez. Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkil etmek amacına yönelik sayılacaktır” şeklinde yer almaktaydı. Bu karardan da açıkça anlaşıldığı gibi, işgallerin her türlüşünün Rum veya Ermeni devleti kurmak olarak anlaşılabacağı yolunda net bir fikir beyan edilmiştir (Akşın ve Diğerleri 2000:79).

Erzurum Kongresi'nden sonra düzenlenen ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde büyük öneme sahip olan Sivas Kongresinde de Ermeni meselesi önemle ele alınmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, bu kongrede “*Doğu Anadolu'da Ermenilerin Türkleri toptan yok edip, öldürme*” politikası güderek, Kızılırmak'a kadar genişlemek için hazırladıklarına dikkat çekmiştir (Hacıyev 2002:203).

11 Eylül 1919'da alınan kararlar gereğince, milli mücadelenin ilk defa amacı dünyaya duyurulmuştu. Sivas Kongresinde Ermeni Meselesiyle ilgili olarak alınan kararlar şöyledir; (Gürün 1983:253).

“a) Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile Düveli İtilafıye arasında mün'akıt mütarekenin imza olduğu 30 Teşrinievvel 1334 tarihindeki hududumuz dahilince kalan ve her noktası İslam ekseriyeti kahiresiyle meskun olan Memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'ye gayr-ı kabulü tecezzi ve hiçbir sebeple iftirak etmez bir kül teşkil eder.

b) Memalik-i Osmaniye'nin herhangi bir cüzüne karşı olacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız dahilinde müstakil birer Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf harekate karşı; Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerinde mücahedat-ı milliyede olduğu gibi müttehiden müdafaa ve mukavemet esası meşru kabul edilmiştir.”

Birinci maddede Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesinden itibaren kabul edilen hududunun değişmeyeceği, ülkenin çoğunluğunun Müslüman olduğu ve vatanın bölünmez bir bütün olduğu açıklanmıştır. Böylece, Ermenilerin de ayrı bir ülke kurma isteği açıkça reddedilmiştir. İkinci maddeye baktığımızda da, ülke sınırları içindeki herhangi bir Ermeni veya Rum müstakil devleti kurulması ihtimaline karşın, böyle isteklerde bulunan milletlere karşı mukavemete geçilmesinin şart olduğu ifadelerinin yer aldığını görmekteyiz.

Sivas Kongresinde söz konusun edilen, konuyla ilgisi olan ve Kazım Karabekir Paşa tarafından M. Kemal Paşa'ya gönderilen 21.8.1919 tarihli yazı da aynen şu şekildedir; “*Bahri Hazar şarkındaki Türk ve İslam intibahını ve şiddetli olan ceryanı vukuatı büyük bir alaka ile takip etmek mecburiyeti vardır. Aramıza tevsi etmiş kuvvetli ve katil bir Ermenistan girerse bir daha refah bulamayız... Kafkasya'daki ahal-i İslam ile el ele vermek elzemdir. Bu mervabıtada bizim gibi Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya'nın şiddetli ihtiyacı vardı*” ifadeleriyle meselenin önemi vurgulanmıştır (Taşkiran 1993.:69). Bu yazıdan da Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurmalarının, devletin mahvına sebep olacağını ve Kafkasya'da bir İslam birliği kurularak, bu meseleye karşı şiddetli bir set çekilmesinin gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

3.6. Sevr'den Lozan'a Ermeniler

3.6.1. Sevr Anlaşmasına Göre Ermeniler

Sevr Antlaşmasına gelinceye kadar Ermeni meselesinin, A.B.D. tarafından uluslar arası platformda sürekli gündemde kalması sağlanmıştı. Wilson'un savaş sonrasındaki meşhur demecinde, Ermeniler önemli bir yer teşkil etmekteydiler. Ayrıca, Wilson'un Amerika Senatosunda “*Bağımsız bir Ermenistan'ı tanıyacağına dair açıklaması*” da Sevr barış görüşmelerinde, Osmanlı delegelerinin karşısına, Ermeni Cumhurbaşkanı Avetiş Ahoronyan'ın çıkmasına sebep olmuştur (Metin 1992:67).

Wilson'un Ermenilerin bağımsız bir yurt kurması yolundaki çalışmaları neticesinde, Sevr antlaşmasının imzalanması için zorlanan ve toprakları işgal edilmeye başlanan Osmanlı Devleti'nin kaderi az çok belirmişti. Bu durumda, yapılması gereken tek şey, Türk milletinin milli mücadeleyi kendi eliyle gerçekleştirmesi girişimiydi. Bu şekildeki bir girişimin ilk siyasi başarısı da, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı hükümetine zorunlu olarak kabul ettirilen Sevr Antlaşmasının geçersizliği olmuştur (Taran 1985:196). Sevr Anlaşması ile Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurulduğu gibi, Kürdistan'a da otonomi verilerek, Doğu Anadolu parçalanmakta idi (İlter 2003:62).

Ancak, bu şartları içeren bir anlaşmanın T.B.M.M. tarafından tanınmamasıyla, İstanbul Hükümeti etkisini kaybetmişti. Mustafa Kemal'in başkanı olduğu meclis ise Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek için çaba sarf etmekteydi. Bu durumda, Sevr Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi ve Ermeni hayallerinin gerçekleşmesi, ancak Ankara Hükümetinin silah zoruyla yenilgiye uğramasına bağlıydı (Çaycı 2001:84).

Sevr Anlaşmasının imzalanmasından sonra, Ankara hükümeti ve Mustafa Kemal'in kesin olarak anlaşmayı tanımama tavrı ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde, Ankara Hükümetinin Genelkurmay Başkanı İsmet Bey, bu durumu Kazım Karabekir Paşa'ya bildirerek, şöyle sormuştur; ".....*Bolşeviklerin Van ve Bitlis teklifine ne dersiniz?*" K. Karabekir Paşa ise şu şekilde tepkisini dile getirmiştir; "*Üç sancak (Kars-Ardahan-Batum)'un işgaline devam en iyi cevap olur* " (Taşkıran 1993:71). Görüldüğü gibi, 10 Ağustos 1920'de imzalanan ve Ermenistan diye bir ülkenin kurulmasına izin vererek, Doğu Anadolu'yu parçalayan Sevr antlaşması Türk milletinin temsilcileri olan T.B.M.M. yetkilileri tarafından büyük bir tepkiyle reddedilmiş ve geçersiz kabul edilmiştir.

3.6.2. Sevr Antlaşmasının Ermenilerle İlgili Maddeleri

Osmanlı Hükümeti 10 Ağustos 1920'de Sevr antlaşmasını imzalayarak, Doğu Anadolu'da Türk topraklarında bağımsız bir Ermeni Devletinin kurulmasını kabul etmişlerdir. Böylece, nüfusun ancak % 4-5'i Ermeni olan Trabzon ile, nüfusunun 1/3'nü teşkil etmeyen Doğu Anadolu Ermenilere bırakılıyordu (Akgün 1985:345). Bu şekilde, Ermenistan sınırlarını belirleyen Sevr Antlaşmasının Ermenileri direk ilgilendiren önemli kısımları 88, 89, 90, 91 ve 92. maddelerinde yer almaktadır. 230. madde ise dolaylı yoldan Ermenilerle ilgilidir (Gürün 1983:252; Saral :232).

Madde 88. "*Türkiye öteki müttefik devletlerin yapmış olduğu gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir.*" Bu bağımsız Ermenistan sınırının saptanması işi Başkan Wilson'a bırakılmıştı (Akgün 1985:346).

Madde 89. "*Diğer Taraflar gibi Türkiye ile Ermenistan da Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlik vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasında sınırın saptanması işini A.B.D. Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararının olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının*

askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürülebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır” (Gürün 1983:252).

Madde 90. *“89. madde gereğince tayin edilecek sınır, bu vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan’a terkini icap ettirdiği takdirde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden itibaren terk edilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve tasarrufatından feragat ettiğini şimdiden beyan eder. İşbu anlaşmanın Türkiye’den ayrılan araziye tatbik edilecek olan hükümleri, ondan itibaren bu araziye dahi tatbik edilecektir. Ermenistan’ın hakimiyeti altına konulan arazi itibariyle kabulleneceği Osmanlı Devletine ait, mali taahhütlerin veyahut iddia edebileceği hukukun nisbet ve nevi iş bu muahedenin 8. kısmının (mali) maddeler 241 ve 244. maddelerine göre tayin edilecektir.”*

Madde 91. *“89. maddede açıklanan arazinin bir kısmı Ermenistan’a intikal ettiği takdirde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında bu maddede gösterilen kaidelere dayanarak tayin edilecek olan sınırı, arazi üzerinde tatbik etmek üzere, bu kararın alınmasından 15 gün sonra teşkil şekli sonradan tayin edilecek olan bir sınır çizme komisyonu teşkil edilecektir.”*

Madde 92. *“Ermenistan’ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan sınırı, ilgili devletler tarafından aralarında düzenlenecektir ” (Saral :231).*

Bunların dışında dolaylı olarak Ermenilerin lehine olan 230. maddeye göre ise; *“Osmanlı Hükümeti 1 Ağustos 1914’te Osmanlı İmparatorluğunun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendine teslim etmeyi yüklenir.”* hükmü yer almaktaydı (Gürün 1983:252). Sevr Antlaşmasının Ermenilerle ilgili maddelerinin tamamı görüldüğü gibi, Ermenilere bağımsızlık kazandırırken, Türkiye açısından büyük bir toprak kaybı içermektedir.

3.6.3. Sevr Antlaşmasından Sonra Ermeni Meselesi

3.6.3.1. Gümrü Anlaşması ve Ermeniler

10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Antlaşmasına Türk milleti büyük tepki göstermiştir. T.B.M.M’ de birtakım siyasi girişimlerde bulunarak, Sevr Antlaşmasının

geçersizliğini resmileştirmek istiyordu (Çaycı 2001:85). Bu amaçla doğu bölgesinde gittikçe artan Ermeni baskısına karşı harekete geçilmiştir. 28 Eylül'de Türk birlikleri hücumu geçerek, Sarıkamış'tan Gümrü'ye kadar olan bölgeyi işgal etmişlerdir. 7 Kasım 1920'de Ermeniler geri çekilerek, barış istemişlerdir. Bunun üzerine, 2-3 Aralık gecesi, Gümrü Anlaşması imzalanmıştır (Mazıcı 1987:125). Buna göre;

1. Türkiye ile Ermenistan arasındaki savaş durumu sona ermiştir.
2. Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır Aras Irmağı, Arpaçayı, Karaçan Deresi, Tiknis'in ve Kımlı'nın doğusu, Kızıltaş ve Büyük Akbaba Dağıyla belirlenecektir.
3. Erivan Cumhuriyeti, içteki sessizlik ve düzeni korumak amacıyla, sınırda belirli oranda Jandarma gücü bulundurabilecektir.
4. Bu durumdan, Erivan'daki Türk temsilcilerinin, her zaman haberi olacaktır.
5. Tehcir sırasında göç eden Ermenilerden, devlete karşı çıkmamış olanlar, bir yıl içinde eski topraklarına dönebileceklerdi.
6. Erivan Hükümeti T.B.M.M'nin tanımadığı Sevr Anlaşmasını tanımadığını ilan edecektir.
7. Erivan Hükümeti Türkiye'nin çıkarlarına ters düşen, herhangi bir devletle yapılmış tüm anlaşmaları yok sayacaktır (Mazıcı 1987:126).

Anlaşma maddelerinde ayrıntılı olarak görüldüğü gibi, Gümrü Anlaşması T.B.M.M'nin Doğu cephesinde elde ettiği ilk siyasi zaferdir. Ayrıca, bu anlaşma ile Ermenilere bırakılan doğu vilayetleri yeniden Türkiye'ye verilmiştir. Böylece, Sevr Anlaşmasının geçersizliği resmen onaylanmıştır.

3.6.3.2. Moskova ve Kars Anlaşmalarında Ermeniler

T.B.M.M'nin ilk siyasi zaferi olan Gümrü Anlaşması ile, Sevr Anlaşması geçerliliğini yitirmiş oluyordu (Süslü ve Diğerleri 1995:23). Ancak, Gümrü Anlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra, Sovyet Ermeni Hükümeti kurulmuştu. Bu durumda Taşnak idaresi çökmüş olduğundan, Gümrü Anlaşması onaylanamamıştır (Basgün 1973: 92; Sakarya 1992: 401). Bundan sonra, Mondros Mütarekesine göre, Gürcülerin işgal etmiş oldukları yerler geri alınarak, Ardahan ve Batum ele geçirilmiştir. Doğu cephesindeki bu gelişmeler sonrasında, Ruslarla yapılan Moskova Anlaşması ile, Gümrü Anlaşması sağlanmıştır (Gürün 1983:271; Mazıcı

1987:127). Moskova Anlaşmasına göre, T.B.M.M hükümetinin çizdiği Türkiye sınırı kabul ediliyor ve Kars yöresi de Türkiye'ye dahil ediliyordu (Mazıcı 1987:127).

Moskova Anlaşmasınının 27 Mart'ta T.B.M.M tarafından tasdik olunmasından sonra, 26 Eylül 1921'de Kafkas Devletleriyle yapılacak Anlaşmalarla ilgili, Kars Konferansı açıldı. Bu konferansa, Rus-Sovyet Başdelegesi, Azerbaycan Başdelegesi, Gürcistan ve Ermenistan Heyeti katılmıştır (Gürün 1983:272). 14 gün süren konferans görüşmeleri neticesinde, 13 Ekim'de Kars Anlaşması imzalanmıştır (Gürün 1983:273). Bu anlaşmaya göre; 29 aydır devam eden Doğu cephesindeki savaş son bulmuştur. Ayrıca Nahçıvan, Kars, Sürmeli ve Ardahan Sovyet Ermenistan'ından ayrılmıştır (Mazıcı 1987:127).

Kars Anlaşmasınının mahiyetini belirtmesi açısından Ermeni Delegasyonu Başkanı Şahverdof'un 13 Ekim'de Erivan'da yaptığı konuşma oldukça önemlidir. Şahverdof burada, iki komşu ülkenin tarihte ilk kez, birbirlerinin geleceklerini ilgilendiren sorunları bağımsız olarak kendi aralarında çözümlenmiş olduklarını dile getirmiştir. Ayrıca bu tarihten itibaren başka devletlerin çıkarları için, iki milletin birbirine saldırmalarının imkansız olduğunu ve Ermenilerle Türk milletlerinin ilişkilerinin iki tarafın yasal haklarını tanınması ilkesine dayanacağını da sözlerine eklemiştir (Sakarya:1992:402). Görüldüğü gibi, Kars Anlaşması Doğu cephesini tasfiye ederek, Doğu Anadolu Bölgesindeki çatışmalara son noktayı koymuştur. Kars Anlaşması ile Türk hükümeti Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamış olduğundan, bundan sonra Güney Cephesine ağırlık vererek, bu bölgenin güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir.

3.6.3.3. Ankara Anlaşması ve Ermeniler

Gümrü, Moskova ve Kars Anlaşmaları ile Ermeni Sorunu kesin ve net bir şekilde çözümlenmiş oluyordu. Doğu Anadolu'da Ermeni sorunu bu şekilde çözümlenirken, Güney bölgesinde Ermeni faaliyetleri hala devam etmekteydi. Çünkü Fransa, bu bölgeye, işgal sırasında 100.000 kadar Ermeni yerleştirmişti (Hatipoğlu 2001:46). Moskova Anlaşmasınının imzalanmasından sonra, Fransa da Türkiye ile anlaşmanın yollarını aramaya başlamıştı. Zira Fransızlar, Kilikya Bölgesini ele geçirerek, kendi çıkarlarını sağlamak için buralarda yaptıkları çalışmalarda, bir sonuç alamayacaklarını anlamışlardı. Bunun üzerine, Ankara Hükümetinin delegesi Bekir

Sami Bey ile Fransız Başbakanı M. Briant arasında görüşmeler yapılarak 11 Mart 1921'de bir anlaşma metni hazırlanmıştır (Sakarya 1992:426).

13 maddeden oluşan Ankara Anlaşmasına göre; Adana ve Antep bölgeleri kurtarılarak, Fransız askeri kuvvetlerinin Suriye'ye çekilmeleri sonucunda, buradaki milli kuvvetlerin Batı cephesinde kullanılma imkanı elde edilmiştir (Hatipoğlu 2001:122; Mazıcı 1987:127). Ayrıca Ankara Anlaşması, Fransa gibi büyük bir Avrupa Devletinin, Türkiye'yi ve Misak-ı Milliye resmen tanınması açısından çok önemlidir. Fransa'nın Güney bölgesinden desteğini çekmesi üzerine, Ermenilerin Çukurova hayalleri de yıkılmıştır. Bu bölgedeki Ermenilerin çoğunluğu, Suriye ve Kıbrıs'a göç etmek zorunda kalmışlardır (Hatipoğlu 2001:122). Bağımsız bir Ermeni Devleti kurmayı hedefleyen Ermeniler, Ankara Anlaşmasından sonra yalnız bırakılarak, kendi kaderleriyle baş başa kalmışlardır (Hatipoğlu 2001:123). Ankara Anlaşmasının şartları dikkate alındığında Güney bölgesinde Ermeni meselesini noktalayan önemli bir siyasi başarı olduğu görülmektedir.

20 Ekim 1921'de T.B.M.M. ile Fransa arasında imza edilen Ankara Anlaşması, Sevr Anlaşmasının hukuken de geçerliliğini ortadan kaldırıyordu. Çünkü, bu anlaşma ile, bölgenin tamamen Türklere ait olduğu kabul edilmiş ve Güney bölgesinde bir Ermenistan kurmak fikri de böylece çürütülmüştür (İlter 2003:63).

3.7. Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Meselesi

Ermeni Meselesi, Lozan Barış görüşmelerinde, sürekli olmasa da, gündeme getirilmek istenmiştir. 22-26 Mart 1922'de Paris Konferansında hazırlanan barış projesinde, "*ermenî ocağı*" da görüşülerek, Milletler Cemiyetinin kararına uyulacağı kabul edilmiş ve böylece, Lozan'a giden yolda Ermenilere bir açık kapı bırakılmıştır (Güler 2003:64).

Lozan Barış Görüşmelerinin başlama sürecinde, 18 Ekim 1922'de Ermenistan Hükümeti başkanı olarak Avetis Ahoranyan büyük devletlere gönderdiği muhtırada, Ermeniler adına kendisinin de barış görüşmelerinde yer almasını istediğini bildirmiştir (Metin 1992:68). Azınlıklar meselesi Lozan görüşmelerinde uzun uzun tartışılan ihtilafli konulardan birisi olmuştur. Ancak buna rağmen, Gümrü ve Kars Anlaşmaları ile kesin olarak halledilmiş olan Ermeni Meselesinin Lozan'da görüşülmesi isteği

oldukça ilginçti. Ermeniler, bu isteklerini bazı teşkilatlar aracılığı ile “Azınlıklar Alt Komisyonu “ adı altında incelenmesi şeklinde kabul ettirmişlerdi (İlter 2003:65).

3.7.1. Azınlıklar Alt Komisyonunda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi

Lozan Barış görüşmeleri başlamadan önce, 27 Şubat 1921’de Londra’da toplanan konferansta Ermeni delegelerinden Bogos Nubar ve Ahoronyan da dinlenmişti. Bunlar, Sevr’in geçerliliğinin kabulü için büyük çaba sarfetmişlerdi. Ancak, sonuç Ermenilerin aleyhine gelişince, Ermeniler birleşik ve bütün bir Ermenistan için Lozan’a kadar sessiz bir politika izlediler (Sakarya 1992:429). Türkiye ile bir barış antlaşması akdedilmek üzere Lozan’da konferans toplanacağı belirlendiği andan itibaren Ermeniler, yeniden harekete geçtiler. Ermenileri temsil edenlerin başında Aharonyan, Hadisyan, Nuradukyan, Leon Paşalıya gibi isimler bulunmaktaydı. Ermeni davasının temsilcisi olan bu 4 kişi barış görüşmelerine katılamamışlardı. Ancak, bu temsilcilerin Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmeleri karara bağlanmıştı (Gürün 1983:298).

Lozan görüşmeleri sırasında, Ermeni cumhuriyeti ve Ermeni Milli Kurulunun, Birleşik Ermeni Delegasyonu olarak anlaşmaya varması, Ermenilerin Lozan’daki ısrarını ortaya koymaktadır. Birleşik Ermeni Delegasyonu, Ermenileri destekleyen bütün milletleri harekete geçirerek, Lozan Konferansına yetkili üye olarak katılmaları için gerekli yerlere müracaat etmişti (Sakarya 1992:431).

Lozan Konferansı görüşmelerinde, Birleşik Ermeni Delegasyonunun üç ana amacı vardı;

- 1- Bağımsız ve birleşik bir Ermenistan kurmak,
- 2- Bu olmadığı takdirde, geçici bir süre için bir Ermenistan milli yurdu kurmak,
- 3- Lozan Konferansına Ermeni Delegasyonunun katılımını sağlamak,

Bu şekilde, amaçlarını belirleyen Ermeni Delegasyonu, Ermeni meselesine dikkat çekmek için, Poincare’ye, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine ve Venizelos’a müracaatlarda bulunmuştur (Uras 1988:973).

Birleşik Ermeni Delegasyonu, Ermeni yurdu ile ilgili görüşleri dinlemek üzere, Azınlıklar alt komisyonuna alınmıştı. İlk defa 15 Aralık 1922 Cuma günü Ouchy Şatosunda saat 11'de yapılan oturumda azınlıkların korunmasına ilişkin görüşler ileri sürülmüş ve bundan sonra, Ermeniler için ulusal yurt fikri görüşülmek üzere gündeme getirilmiştir (Meray 1993:157). İtalya temsilcisi M. Montagna, Ermeni yurdu sorununun Alt komisyon tarafından mutlaka görüşülmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Türkiye adına temsilcilik yapan Rıza Nur ise, Türk Temsilcisi heyetinin böyle bir görüşmeyi reddettiğini bildirmişti. Ancak, M. Montagna ve İngiliz İmparatorluğu temsilcisi Sir Horace Rumbold Türkiye'nin red cevabıyla ilgili ciddi bir gerekçe ve yeterli kanıtlar ortaya koymaları gereğini savunmuşlardı. Fransa temsilcisi M. Larache bu görüşleri desteklediklerini ifade ederek, bu duruma açıklık getirmenin Türkiye'nin yararına olacağını sözlerine eklemiştir (Meray 1993:156).

6 Ocak 1923'te, M. Montagna'nın başkanlığında açılan Azınlıklar Alt Komisyonunda, Ermeni sorunu ile ilgili olarak M. Montagna bir bildiri sunmuştur. Bu bildiriye göre, Türkiye'nin belirli bir bölgesi üzerinde, Ermenilerin toplanmasının ve ayrıntıların Milletler Cemiyetince saptanması gerektiği ifade edilmekteydi. Ayrıca, bu toplanmanın tek amacının Ermenilerin kendi kültürlerini ve dillerini korumayı sağlayacak, bazı tedbirlerden yararlanabilmelerinin sağlanması olduğu vurgulanmaktaydı (Meray 1993:276,277).

Sir Horace Rumbold ise, bu konuda sunduğu bir bildiri ile, M. Montagna'yı desteklediğini ifade etmekteydi (Meray 1993:278). Bunun üzerine Türk Temsilci Heyeti adına Rıza Nur söz almıştır. Rıza Nur, Müttefik Devletlerin okudukları bildirimleri, Türk Temsilci Heyetinin geçersiz saydığını ve bu çeşit bildirimlerin devamını dinlemeyerek, oturumdan çekileceğini belirtmişti. M. Montagna'nın Rıza Nur'dan Fransız temsilcisini dinlemesini istemesi üzerine, Rıza Nur ve Türk Temsilci Heyeti oturumdan çekilmiştir (Meray 1993:280).

3.7.2. A.B.D.'nin Lozan Barış Görüşmelerindeki Tutumu

A.B.D. ile Türkiye arasında savaş hali bulunmadığından, barış yapılması da söz konusu olamazdı. Bu nedenle A.B.D. Lozan'a gözlemci olarak katılabilmekteydi.

Konferans görüşmelerine gelen A.B.D. heyetinin görüşüne göre; Ermeni yurdu ile ilgili fikirlerin müzakerelerde görüşülmesi gerekliydi (Gürün 1983:299).

Amerikan Temsilci Heyetinin, Azınlıklar Alt Komisyonuna sunduğu bildirisinde, Ermenilerin toplanacağı özerk bir bölgenin oluşturulması teklifinin Amerika Birleşik Devleti vatandaşlarının ilgisini çektiği ifade edilmiştir. Bundan başka aynı bildiriye, Müttefik Devletlerin de Ermeniler için bir milli yurt oluşturulmasının güvenliği sağlamaya elverişli olduğu düşüncesini taşıdığı belirtilerek, bu durumun da göz önünde bulundurulması gereğinden bahsedilmiştir (Meray 1993:243).

Amerika Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri adına Lozan'a gönderilen bildiri niteliğindeki bir belgede ise, Ermeni azınlığının sorununa en iyi çözümün bu insanlar için özel bir toprak parçasının oluşturulmasıyla mümkün olacağı şeklinde ifadelere yer verilmiştir (Meray 1993:244).

Ermenistan için Amerikan derneği adına sunulmuş bir başka belgeye göre; yurt için en uygun bölgenin neresi olacağını belirlemek alt komisyona bırakılmıştır. Ancak, Suriye'nin kuzeyindeki bölgede kurulmasının bir takım yararlarından da bahsedilmiştir. Bu belgeye daha sonra yapılan bir eklemeye; “ *Lozan Konferansının Ermeni Ulusal Yurdu için yeterli büyüklükte bir toprak parçası ayırması şartıyla, Başkan, 20 milyon dolarlık bir parayı Hazine'den ödünç vermeğe yetkili kılınmıştır*” (Meray 1993:245,247).

Açıklamaya çalıştığımız bu bölümden anlaşıldığı üzere, Amerika Birleşik Devletleri, müşahit olarak katıldığı Lozan Konferansı Müzakerelerinde, Müttefik Devletler gibi Ermeni taleplerinin lehine bir tavır sergilemiştir.

3.7.3. Lozan Barış Görüşmelerinde Türk Hükümeti ve İsmet Paşa'nın Görüşleri

Lozan Barış Görüşmelerinde Türk milletini temsil etmek hakkı sadece Ankara Hükümetine verilmişti. 13 Kasım 1922'de Lozan'daki barış görüşmelerine katılmak üzere görevlendirilen Türk Delegasyonuna Ankara Hükümetinin verdiği emirler doğrultusunda, müzakerelerdeki Türk politikası belirlenmiştir. Bu politikanın

Ermenilerle ilgili kısmı özetle şu şekilde idi; “*Ermeni sınırı söz konusu olamaz. olur ise, görüşmelerin kesilmesi gerekir*” (Metin 1992:178).

Ermeni yurdu konusunda, bu şekilde tavrını belirleyen Ankara Hükümeti, müzakereler süresince taviz vermeden, fikrinde kararlılık göstermiştir. Türk temsilci heyeti müzakerelerde Ermeni Meselesi konusunun gündeme getirilmesini dahi reddetmiştir. Nitekim, Ermeniler için Suriye sınırı yakınında veya başka bir yerde bir genel Türk valisinin yönetiminde, dillerini ve kültürlerini yaşatabilecek bir toplanma yerinin oluşturulması teklifi, Türk Heyeti tarafından şiddetle reddedilmiştir (Meray 1993:304).

İsmet Paşa, Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilerin, geçmişte yaşanan olayları unutmaya hazır olduklarını ve Türk vatandaşlarıyla iyi ilişkiler içinde, yaşamayı arzuladıklarının, konferansta mutlaka göz önüne alınması gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye’nin doğu bölgesinde yada Kilikya’da, Türk çoğunluğunun bulunmadığı gerekçesiyle ve her ne şekilde olursa olsun anayurttan ayrılacak bir karış toprağının bulunmadığı da müzakereler süresince özellikle belirtilmiştir (Meray 1993:212).

Lozan Barış Görüşmeleri kesintileri ile birlikte 9 ay devam etmişti. Daha silahlı çatışmalar devam ederken bile, Ermeniler Milletler Cemiyetine, İngiltere ve Fransa’ya başvurarak, Sevr antlaşmasının geçerliliğini koruması ve Türkiye’nin doğusunda yada Kilikya’da kendileri için bir toprak isteminde bulunmuşlardır. Lozan’a gelindiğinde ise, barış görüşmelerine önce taraf olarak katılmak istemişlerdir. Ancak, bunda başarılı olamayınca, yardımcı ve müşahit olarak katılmak için çalışmaya başlamışlardı. Ermenilerin barış görüşmeleri içinde yer almak istemelerinin amacı, elbette ki yine Türk topraklarından bir parça koparabilmektir. Nihayet Ermenilerin bu isteği, Azınlıklar Alt Komisyonunda Müttefik Devletler tarafından nazikçe ifade edilmiş ve Türkiye’nin bu ricayı geri çevirmeyeceği şeklinde inançları olduğu ortaya konulmuştur (Taran 1985:17).

Ancak, Ermenileri Lozan Görüşmeleri sırasındaki tüm çabaları boşa gitmişti. Çünkü, görüşmeler sırasında, Türk Heyeti Ermeni yurdu konusunda kesin red tavrı koymuştur. Amacına ulaşamayan Ermeni Heyeti 2 Şubat 1923’te katılımcı devletlere gönderdiği birer mektupla protestosunu göstererek şehirden ayrılmıştır (Gürün 1983:305).

3.7.4. Lozan Barış Anlaşmasının İmzalanışı ve Ermenileri İlgilendiren Maddeleri

Lozan Görüşmelerinde Ermeniler, I. Dünya Savaşı sırasındaki İtilaf Devletlerine yapmış oldukları hizmetlerine karşılık “*Ermeni Yurdu*” konusunda destek beklemişlerdi. İngiltere, Fransa, İtalya ve A.B.D.’den görüşmeler sırasında destek gören Ermeniler, bu durumu Türk delegasyonuna baskı ile kabul ettirmek istemekteydiler (Çaycı 2000:87). Ancak, İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti “*Ermeni Yurdu*” tezini şiddetle reddetmiş ve Ermenileri vatandaşlık hukuku içerisinde yaşamalarına karar verilmesi gerektiğini ısrarla ileri sürmüştür (İlter 2003:65).

İtilaf Devletleri, Lozan Barış Görüşmelerinde kesin barışın imzalanmasına kadar, Ermenileri savunmuşlar, kendi çıkarlarını elde ettikten sonra da Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmışlardır. Böylece, 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Anlaşmasında Ermenilere yer vermek için hiçbir sebep kalmamıştır (Mazıcı 1987:134) . Lozan Anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, Türkiye’de yaşayan Ermeni vatandaşlarının azınlık statüsü içinde yer aldıkları kesinleşmiş ve Ermeni Meselesi resmen sonuçlanmıştır (Süslü ve diğerleri 1995:23; Gürün 1983:305). Ayrıca, Lozan Barış Anlaşmasının imzalanması, Milli Mücadelede akıtılan kanların bedelinin alınması ve Türk toprak bütünlüğünün yeniden ve kesin olarak tanınmasını sağlamıştır (Çaycı 2000:66).

Anlaşma metni içinde özel olarak Ermenileri ilgilendiren herhangi bir hüküm yer almamaktaydı. Ancak bazı genel hükümler Ermenileri de kapsamaktaydı. Bunlardan biri olan 6. maddeye göre; dağılmış aileler bir araya getirilip, meşru hak sahiplerine mallarına kavuşma imkanı verilmiştir. 31. madde de ise; Türkiye’den ayrılan yerlerin halkının 2 yıl içerisinde Türkiye’ye dönebilme özgürlüğü olacaktır. Buna göre; Ermeniler de istedikleri taktirde Türkiye’ye dönebileceklerdir (Çaycı 2000:87) Bunlardan başka, dini azınlıkları ilgilendiren 37. ve 44. maddeler, Ermeni vatandaşları için de uygulanacaktır (Gürün 1983:305).

4. SONUÇ

Osmanlı'nın son dönemlerindeki ekonomik, askeri ve idari alanlardaki gerilemenin etkisiyle ve batılı devletlerin kışkırtmalarıyla ortaya çıkan sözde "*Ermeni Meselesi*" uzun yıllar gündemde kalmayı başarmıştır. Bu meselenin ciddi anlamda destekçisi olan Batılı devletler Lozan Anlaşmasına kadar çıkarları uğrunda Ermenileri Türkiye aleyhinde kışkırtmışlardır. Ancak, Lozan Barış Anlaşmasında Ermenileri ilgilendiren özel bir madde yer almamıştır. Lozan Barış Görüşmelerinin Azınlıklar Alt Komisyonunda ortaya atılan "*Ermeni Yurdu*" iddiası bir daha görüşülmek üzere gündemden çıkartılmıştır.

Bu durumda, Batılı Devletler Ermenileri yalnız bırakarak, kendileri için yeni planlar yapmaya başlamışlardır. Nihayet, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla "*Ermeni Meselesi*" resmen sona erdirilmiştir. Ancak, Ermeniler bundan sonra yine konuyu gündemde tutmaya çalışmışlardır. Özellikle, 1915 yılında gerçekleştirilmiş olan tehcir uygulamasıyla Ermeni soykırımı yapıldığını ileri sürerek, aslında olmayan bir "*Ermeni Meselesi*" yaratmaya çalışmışlardır.

Halbuki, Tehcir uygulaması Osmanlı Devleti'nin arkası kesilmeyen Ermeni isyanlarına karşı başvurmak zorunda kaldığı tek ve zorunlu çare olarak uygulanmıştır. Tehcir kanununun uygulanması sürecinde değişik sebeplerden dolayı, hayatını kaybeden Ermeni sayısı hakkında farklı iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialardan en abartılı olanına göre, tehcir uygulaması sırasında 1.5 milyon Ermeni can kaybına uğramıştır. Bu sayı tamamen bir hayal ürünüdür. Zira, arşiv çalışmaları sonucunda Ermeni nüfusuyla ilgili tespit edilen bilgilere göre, Anadolu'nun tamamında yaşayan Ermeni nüfusu en fazla 1.5 milyondur. Tehcir edilenlerin sayısı ise toplam 500 bine yakın bir miktardır. Bunun dışında önemli bir miktar Ermeni de başka ülkelere göç etmiştir. Ayrıca, I. Dünya Savaşı sırasında hem Osmanlı ordusunda hem de Rus ordusunda silah altında ölen Ermeni askerleri de mevcuttur. Tüm bu bilgiler toplandığında Ermenilerin planlı bir soykırımı uğratıldıkları iddiası çürümektedir.

Bu nedenle, Ermeni Soykırımı iddiasında bulunanlar tamamen duygularıyla hareket etmektedirler. Nitekim arşiv belgeleri incelenerek elde edilen tespitler de gerçeği aynen yansıtmaktadır. Elbette ki, Ermenilerin milliyetçilik duyguları kabartılarak, bu durumu kendi çıkarları için kullanmayı planlayan Batı dünyası da, sözde soykırım iddiasının büyük destekçisi olmuştur. Bu konuda örnek teşkil etmesi açısından 16 Eylül 1925'te A.B.D. Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen aşağıdaki yazıda Ermenilerin duygularının nasıl kamçılandığını açıkça görülmektedir (Özdemir ve diğerleri 2004:178).

“Türk yönetimi altında eşi görülmemiş zulümlere maruz kalan Ermeniler, milyonları, bu barbar Türkleri tarihten silmek için feda etmiştir. Anadolu'nun kuzeydoğusu (Van, Tiflis, Erzurum, Diyarbakır ve Bitlis) yüzyıllardan beri Ermenilerce meskundur ve bu asil halkın toprakları Türkler tarafından zapt edilince pek çoğu imha edilmiş olsa da halen bu topraklarda çok sayıda Ermeni vardır; Bazı kazalarda sayıları Türkleri kat be kat geçmektedir. Türkiye'nin diğer bölgelerinde de 1.000.000'dan fazla Ermeni bulunmaktadır. İstanbul'da 300.000'den fazla, İzmir ve Bursa'da 400-500 bin Ermeni bulunmaktadır. Kilikya'da ise yaklaşık olarak 300.000 Ermeni yaşamaktadır. Savaş başladığında Anadolu ve İstanbul'da 2.5 milyon Ermeni yaşıyordu. 80.000 İstanbul Ermeni'si ve Anadolu'da ve Türklerin haremelerindeki 50.000 Ermeni dışında bütün Ermeniler çeşitli ülkelere sığınmak zorunda kaldılar ve perişan halde yaşam mücadelesi vermektedirler. Halen İstanbul'da 80.000 Ermeni bulunmaktadır. Bunlara karşı ayrımcılık ve Lozan'ın kazanımlarından mahrum bırakmak devam etmektedir. Türkiye'den sürülen 100.000 Ermeni Yunanistan'a sığınmış bulunuyor. Ancak onların yarısından fazlası Yunanistan'daki koşulların ağırlığı sebebiyle başka ülkelere göç ettiler.”

Bu belgede de açıkça görülmektedir ki, Batılı Devletler, Ermenilere bağımsız bir devlet kurmaları fikri yolunda büyük destek sağlamışlardı. Bundan cesaret bulan Ermeni terör örgütleri faaliyete geçerek Osmanlı Devleti bünyesinde çeşitli isyan hareketleri gerçekleştirmişlerdir. Bu isyanların artması ve tehlikeli bir boyut almaya başlamasıyla birlikte, tehcir kanunu çıkarılmış ve uygulamaya konulmuştur. Ancak, bu uygulama, Osmanlı toprakları üzerinde isyanlara bulaşmadan kendi halinde yaşamını

sürdüren bir topluluğa karşı alınmış bir karar değildir. Tehcir, özellikle Ermeni terör örgütleriyle birebir ilişkisi olup, Osmanlı Devlet'ine ihanet eden ve isyanların önünün alınamadığı bölgelerde zorunlu olarak alınan bir tedbirdir.

Ayrıca, tehcir kararı alınmadan önce, isyan bölgelerindeki Ermeniler defalarca uyarılmış ancak devletin resmi uyarısını bile dikkate almayarak, isyanlara ve devlet aleyhinde faaliyetlere devam etmişlerdir. Bu şekilde, isyanları durdurup, asayişin sağlanmasını düşüncesiyle, dönemin şartları gereği, I. Dünya Savaşıyla uğraşan Osmanlı Devleti için tehcir tek çözümdü.

Tehcir uygulaması sırasında; çeşitli hastalıklardan, elverişsiz yol şartlarından ve çete saldırılarından kaynaklanan can kaybından dolayı Ermeniler oldukça kötü günler yaşamışlardır. Bu durum, Ermenilerin duygusal olarak kışkırtılıp, milliyetçilik duygularını kabartmak için uygun bir ortam hazırlamıştır. Bunu en iyi değerlendiren Batı dünyası "*Ermeni Soykırımı*" iddiasını büyük ölçüde destekleyerek sözde bir "*Ermeni Meselesi*" nin hep gündemde kalmasında büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak, I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni olayları Batı Devletlerinin Osmanlı Devletleri üzerindeki politikalarının bir yansıması şeklinde ortaya konulmaktadır. Bu mesele, Mondros'la daha ciddi bir boyut alırken, Sevr'in geçersizliğinin ortaya konulmasıyla biraz gerilemiş, Lozan Barış Antlaşması ile de resmi olarak gündemden kaldırılmıştır. Bundan sonraki dönemlerden, günümüze gelinceye kadarki, sözde "*Ermeni Meselesi*" tezi ise objektif bir şekilde ele alınarak günü geldiğinde, insanlık tarihini aydınlatacak bir mahiyet alıp, gerçekler ön plana çıkacaktır.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ ([http:// www.devletarşivleri.gov.tr/](http://www.devletarşivleri.gov.tr/))

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, PRK.Ajd.28/23 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.HV,Kr.108/141 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR, NR.54/202 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR,nr.54/156 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR,nr.5/249 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR,nr.53/305 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS.2878/50 Numaralı Belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/62 Numaralı Belge.

AKGÜL, S., 1997. "Wilson Prensiplerinin Ermenilere Etkisi", **Türk Tarihçiliği ve Prof .Dr. Aydın Taneri Armağanı**, Ankara.

AKGÜN, S., 1981. **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair Raporu, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yayınları, İstanbul.

AKGÜN, S., 1985. "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde A.B.D'nin Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara.

AKŞİN, S. ve DİĞERLERİ, 2000. **Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, Baskı 6, c.4., İstanbul

AKYÜZ, Y., Nisan 2003. "Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni **Bilim ve Akıl Aydınlığında Eğitim**, S.38, s.47, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ANDERSON, M.S., 1966. **The Eastern Question, (1774-1923)**, New York.

ATATÜRK, M.K., 1968. **Nutuk**, c.1,2,3, İstanbul.

BASGÜN, N., 1973. **Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara.

BAŞAR, Z., 1978. **Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler**, Baskı 2, Ankara.

BAYUR, Y. H., 1991. **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.3,
Ankara.

BEYOĞLU, S. , Nisan 2003. "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu", **Bilim ve Aklın
Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BİNARK, İ. 2001. **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv
Belgeleri**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara.

BOZKURT, D., 1998. **Karşılaştırmalı Lozan ve Sevr Barış Antlaşmaları**, Umay
Kültür Merkezi Bilim, Kültür, ve Sanat Yayınları, Ankara.

BOZKURT, G., 1989. **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı
Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Türk
Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

CENGİZ, H. E., 1983. **Ermeni Komitelerinin A'mal Ve Harekat-ı İhtilaliyesi**,
Ankara.

ÇALIK, R., 2000. **Ermeni Olayları (Alman Kaynaklarına Göre II. Abdulhamid
Döneminde)**, Ankara.

ÇAYCI, A., 2000. **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi
Yayınları, Ankara.

ÇOLAK, M., 2003. "Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı –Johannes
Lepsius Örneği-", **Belleten**, C.LXVI, s.967-984, Ankara.

DEMİR,N.K., 1982. **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, Baskı 3, Ankara.

ERCAN, Y., 1985."Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları ", **Tarih Boyunca Türklerin E.rmeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara.

GAZİGİRAY, A.A., 1982. **Ermeni Terörünün Kaynakları**, Ankara.

GÖYÜNÇ, N., 1983. **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul.

GÜLER, A., 2003. "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.64, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GÜRÜN, K., 1983. **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜRÜN, K., 1991. **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1950)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

HACIYEV, İ. M., 2002. "Sivas Kongresi ve Ermeni Sorunu Üzerine Bir İnceleme"
Sivas Kongresi 1. Uluslar arası Sempozyumu, Sivas.

HALAÇOĞLU, Y., 2001. **Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

HALAÇOĞLU, Y., 2004. "Prof. Dr. Stefanos Yerasimos'un I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu Konferansı Üzerine Bir değerlendirme", (<http://www.ttk.org.tr>).

HATİPOĞLU, S., 1994. **Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey Symposium and the Excevation**, "Baghdad Railway and the Eastern Anatolia Policy of Russia ", Ankara.

HATİPOĞLU, S., 2001. **Türk- Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

HATIPOĞLU, S., 2003 “Çukurova’da Fransız-Ermeni İşbirliği(1918-1921), **Bellekten**, C.LXVI, S.247, s.943, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İLTER, E., 1999. **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara.

İLTER, E., 2000. “Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü”, **Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, Ankara.

İLTER, E., Nisan 2003. “Mütareke Döneminde Mersin ve Tarsus’ta Ermeni Mezalimi”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S. 38, s.90., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KANTARCI, Ş., Nisan 2003, “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.20, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KARACA, A., Nisan 2003. “1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.105, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KARAL, E. Z., 1983. **Osmanlı Tarihi**, C.5, Baskı 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KARPAT, K., 2003. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

KARPAT, K. H., 2003. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

KAŞGARLI, M. A., 2000. “Haçlı Seferleri ve Ermeniler”, **Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu**, Ankara.

- KOCABAŞ, S., 1987. **Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?**, Vatan Yayınları, İstanbul.
- KOCABAŞOĞLU, U., 1989. **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika ve 19.yy'da Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul.
- KODAMAN, B., Nisan 2003. "Ermeni Yanılgıları", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.17, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KUTAY, C., 1978. **Üç Paşalar Kavgası**, Posta Kutusu Yayınları, c.7, İstanbul.
- KÜÇÜK, C., 1986. **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Baskı 2, İstanbul.
- MALEVİLLE, D. G., 2003. **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Baskı 2., İstanbul.
- MAZICI, N., 1987. **Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeniler**, Ankara.
- MERAY, S. L. 1993. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Yapı Kredi Yayınları, c. 1., Baskı 3, İstanbul.
- METİN, H., 1992. **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları**, İstanbul.
- MİLLİYET, 25 Ocak 2004. **Hatay'da Yaşam**, s.10.
- NUR, G., 2002. **Hatay Milli Mücadelesinde Özdemir Bey ve Revandiz Savunması**, Hatay (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖKE, M. K. , 2001. **Armenian Question**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖKE, M. K. , 1991. **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZÇELİK, İ., Tarihsiz. **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Basım Yeri Yok.

ÖZDEMİR, H. ve DİĞERLERİ, 2004. **Ermeniler: Sürgün Ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZKAYA, Y., 1984. "Arşiv Belgelerine Göre XVIII.yy ve XIX.yy'larda Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin Durumu", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara.

SAKARYA, İ., 1992. **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.

SARAL, A.H., Tarihsiz. **Ermeni Meselesi**, Basım Yeri Yok.

SELVİ, H., 2003. "A.B.D'de Ermeni Faaliyetleri", **Bilim Ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, S, s.125, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SEVİM, A. , 1985, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, s.67, Ankara.

SEVİNÇ, N., Tarihsiz. **Ajan Okulları**, Baskı 2. Ankara.

SOLMAZ, G., 1995. **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'TA Ermeni Zulmü (1918-1920)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van.

SÜSLÜ , A. VE DİĞERLERİ., 2001. **Türk- Ermeni İlişkileri Tarihçesi, (Efsane ve Gerçekler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

- SÜSLÜ, A. ve Diğerleri., 1995. **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Baskı 1, Ankara.
- SÜSLÜ, A., 1990. **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Baskı 1, Ankara.
- ŞİMŞİR, B. N., 1986. **Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, Bilgi Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR, B.N., 2001. "Amerika'da Ermeni Propogandası ve Ahmet Rüstem Bey", **Ermeni Araştırmaları (Armenian Studies)**, Askeri Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- TARAN, K., 1985. "Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekliği ve Geçerliliği Var mıdır?", Ankara.
- TAŞKIRAN, C., 1993. **Kazım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı**, Genelkurmay Yayınları, Ankara.
- TERCÜMAN, 5 Ekim 2003, **Ermeniler Hakkında Bazı Gerçekler**, s.11.
- TURAN, O., 1997. **Seleçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, Baskı 6, İstanbul.
- TURAN, Ş., 1991. **Türk Devrim Tarihi, (İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe)**, Ankara.
- URAL, G., 1998. **Ermeni Dosyası**, Kamer Yayınları, Baskı 2, İstanbul.
- URAS, E., 1988. **The Armenians In History And The Armenian Question**, İstanbul.

- YERASİMOS, S., Eylül 2002. "I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **Toplumsal Tarih**, S.105, s.10-18, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, D., 2001. **Osmanlı'nın Son Yüzyılı, Cumhuriyete Giden Yol**, Konya.

EKLER

EK-1: Meclis-i Vükelânın Aldığı Tehcir Kararı

Sıra numrosu: 163

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtnâme Hûlasâ-i me'âlî Menâtık-ı harbiyyeye civâr mahallerde sâkin Ermenilerden bir kısmının hudûd-ı Osmâniyye'yi a'dâ-yı devlete karşı muhâfaza ile meşgûl olan Ordu-yı Hümâyûn'un harekâtını tas'îb ve erzâk ve mühimmât-ı askeriyye nakliyâtını işkâl ve düşman ile tevhid-i âmâl ve ef'âl ve bi'l-hâssa sufûf-i âdâya iltihak ve memleket dâhilinde kuvây-ı askeriyyeye ve ahâlî-i ma'sûmeye müsellahan ta'arruz ve şuhûr ve kasabât-ı Osmaniyye'ye tasallut ile katl ve nehbü gârete ve düşman kuvâ-yı bahriyyesine erzâk tedârikiyle mevâki'-i müstahkemeyi irâ'eye cür'etleri bu gibi anâsır-ı ihtilâliyyenin sâha-i harekâtdan uzaklaştırılmasını ve usâta üssü'lharekât ve melce' olan köylerin tahliyesini îcâb ederek bu bâbda ba'zı gûna icrâ'ata başlanıldığı ve mine'l-cümle Van, Bitlis, Erzurum vilâyâtıyla nefsi Adana, nefsi Sis ve nefsi Mersin müstesnâ olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livâları ve nefsi Mar'aş müstesnâ olmak üzere Mar'aş sancağı ve Haleb vilâyetinin merkez kazâları müstesna olmak üzere İskenderun, Belen, Cisir-i şu'ûr ve Antakya kazâları kurâ ve kasabâtında sâkin Ermenilerin vilâyât-ı cenûbiyyeye sevkine bi'l-ibtidâr Van vilâyetiyle hem-hudûd olan kısım-ı şimâlîsi müstesnâ olmak üzere Musul vilâyetine ve Zor sancağına ve nefsi Urfa müstesnâ olmak üzere Urfa sancağının kısım-ı cenûbiyyesine ve Haleb vilâyetinin şark ve şark-ı cenûbî kısmına ve Sûriye vilâyetinin kısım-ı şarkisinde ta'yîn ve tahsîs edilen mahallere nakl ve iskânına mübâşeret ve devâm edilmekte bulunduğu beyânıyla menfa'at-i esâsiyye-i devlete muvâfık telakkî edilen bu cereyânın bir usûl ve kâ'ide-i muttarideye rabt lüzûmuna ve bu bâbda ba'zı ifâdâta dâ'ir Dâhiliye Nezâreti'nin 13 Mayıs sene [1]331 târihli ve 270 numrolu tezkiresi okundu.

Karârı

Fi'l-hakîka devletin muhâfaza-i mevcûdiyyet ve emniyyeti uğrunda tevâlî eden icrâ'ât ve ıslâhât-ı fedâkârîsi üzerine icrâ-i sû-i te'sîre sebep olan bu kabîl harekât-ı muzırranın icrâ'ât-ı mü'essire ile imhâ ve izâlesi kat'ıyyen muktezî ve nezâret-i müşârun-ileyhâca bu emrde ibtidâr olunan icrâ'âtındaki isâbet bedîhi olduğundan tezkire-i mezkûrede dermiyân kılındığı üzere muharrerü'l-esâmî kurâ ve kasabâtda sâkin Ermenilerden nakli îcâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyyelerine müreffehen sevk ve îsâlleriyle güzergâhlarında te'mîn-i istirahat ve muhâfaza-i cân ve mâlları ve muvâsalâtlarında keyfiyyet-i îgvâlarıyla sûret-i kat'ıyyede iskânlarına kadar "Muhâcirîn Tahsîsâtı"ndan i'âşeleri ve ahvâl-i sâbika-i mâliye ve iktisâdiyyeleri nisbetinde kendilerine emlâk ve arâzî tevzî'i ve içlerinden muhtâc olanlara taraf-ı hükûmetden mesâkin inşâsı ve zurrâ' ve muhtâcîn-i erbâb-ı san'ata tohumluk ve âlât ve edevât tevzî'i ve terk ettikleri memleketde kalan emvâl ve eşyâlarının ve yâhûd kıymetlerinin kendilerine suver-i münâsibe ile i'âdesi ve tahliye edilen köylere muhâcir ve aşâ'ır iskânıyla emlâk ve arâzînin kıymeti takdîr edilerek kendilerine tevzî'i ve tahliye edilen şuhûr ve kasabâtda kâ'in olup nakledilen ahâlîye â'id emvâl-i gayr-i menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve mikdârından sonra muhâcirîne tevzî'i ve muhâcirînün ihtisâs ve iştigâlleri hâricinde kalacak zeytunluk, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, hân, fabrika ve depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey' veyâhûd îcânı ile bedelât-ı bâliğâsının kendilerine i'tâ edilmek üzere ashâbı nâmına emâneten mâl sandıklarına tevdi'i ve mu'âmelât ve icrâ'ât-ı mesrûdenin îfâsı zımında vukû' bulacak sarfiyâtın "Muhâcirîn Tahsîsâtı"ndan tesviyesi zımında nezâret-i müşârun-ileyhâca tanzîm edilmiş olan tâ'lîmâtnameinin bi-temâmihâ tatbîk-i ahkâmıyla emvâl-i metrûkenin te'mîn-i muhâfaza ve îdâresi ve mu'âmelât-ı umûmiyye-i iskâniyyenin tesrî' ve tanzîmî ve tedkîk ve tefîşi ve bu husûsda tâ'lîmâtname ahkâmı ve nezâret-i müşârun-ileyhâdan ahz ve telakkî edilecek evâmîr dâ'iresinde mukarrerât ittihâz ve tatbîki ve tâlî komisyonlar teşkîli ile ma'âşlı me'mûr istihdâmı vazîfe ve salâhiyyetlerini hâ'iz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne merbût bulunmak ve bir re'îsi ile biri me'mûrîn-i dâhiliyyeden ve diğeri me'mûrîn-i mâliyyeden intihâb ve ta'yîn edilecek iki

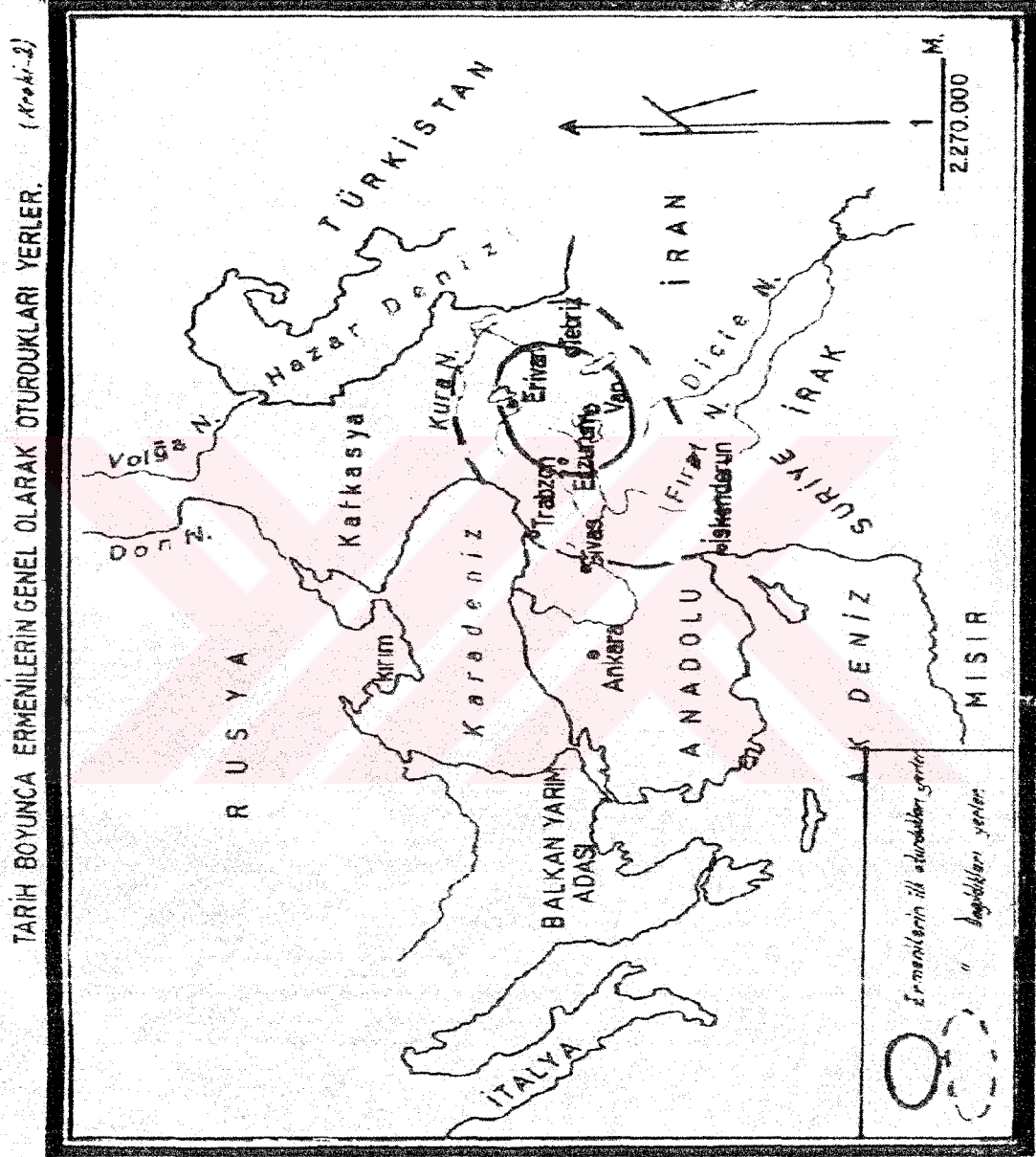
nezâret-i müşârün-ileyhâya teblîği ve devâ'îr-î müte'allıkaya ma'lûmât i'tâsı tezekkür
kılındığı,

17 Mayıs 1331

BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163

EK-2: Ermenilerin Yaşadıkları Bölgeler

EK-3: Tehcir Kanununun Çıkarılmasında Rolü Olan Dahiliye Nazırı Talat Paşa

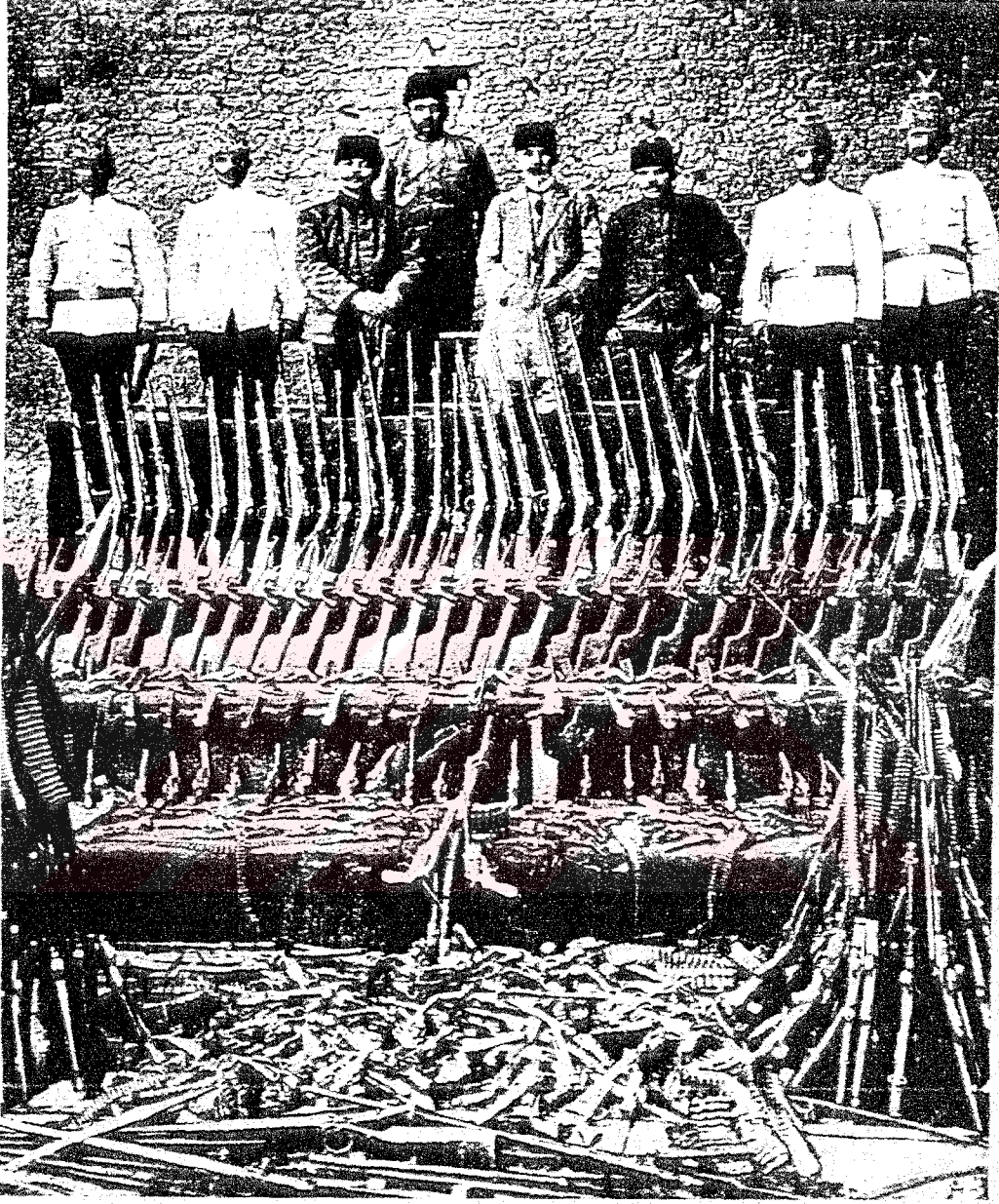

Cemal Kutay, Üç Paşalar Kavgası, c.7, s.10.

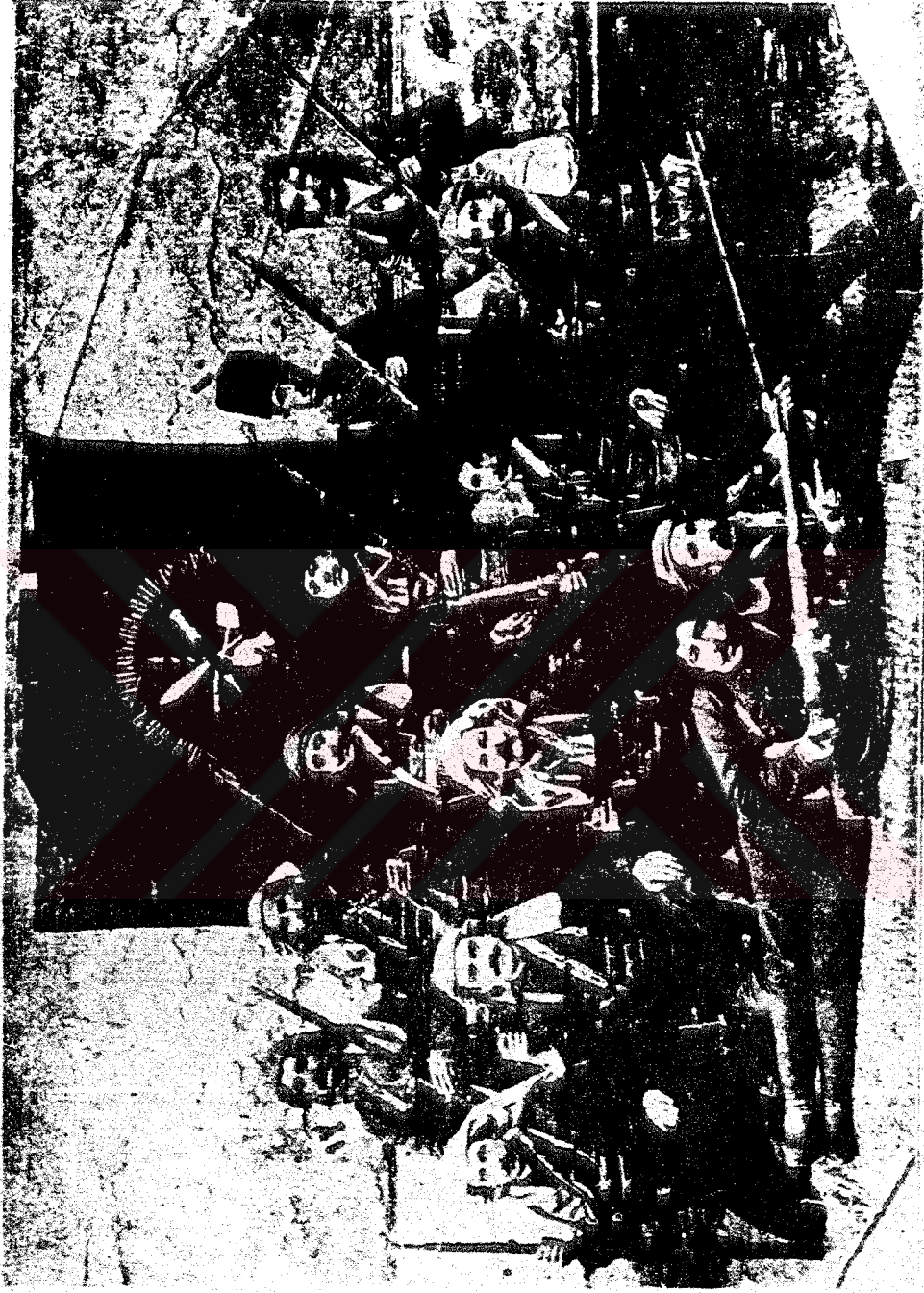
EK-4: Yakalanan Ermeni Çetelerinin Silahları

*Ermeni çetelerden ele geçirilen tüfek, tabanca, makineli tüfek ve bol miktarda kurşun.
"Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâiyesi: İlan-ı Meşrutîyetten Evvel ve Sonra. İstanbul 1916" ad ve basım tarihli kileptan.*

İsmet Binark, Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri, s.220.

EK-5: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bir Ermeni Çetesi

A. Hulki Saral, Ermeni Meselesi, s.494.

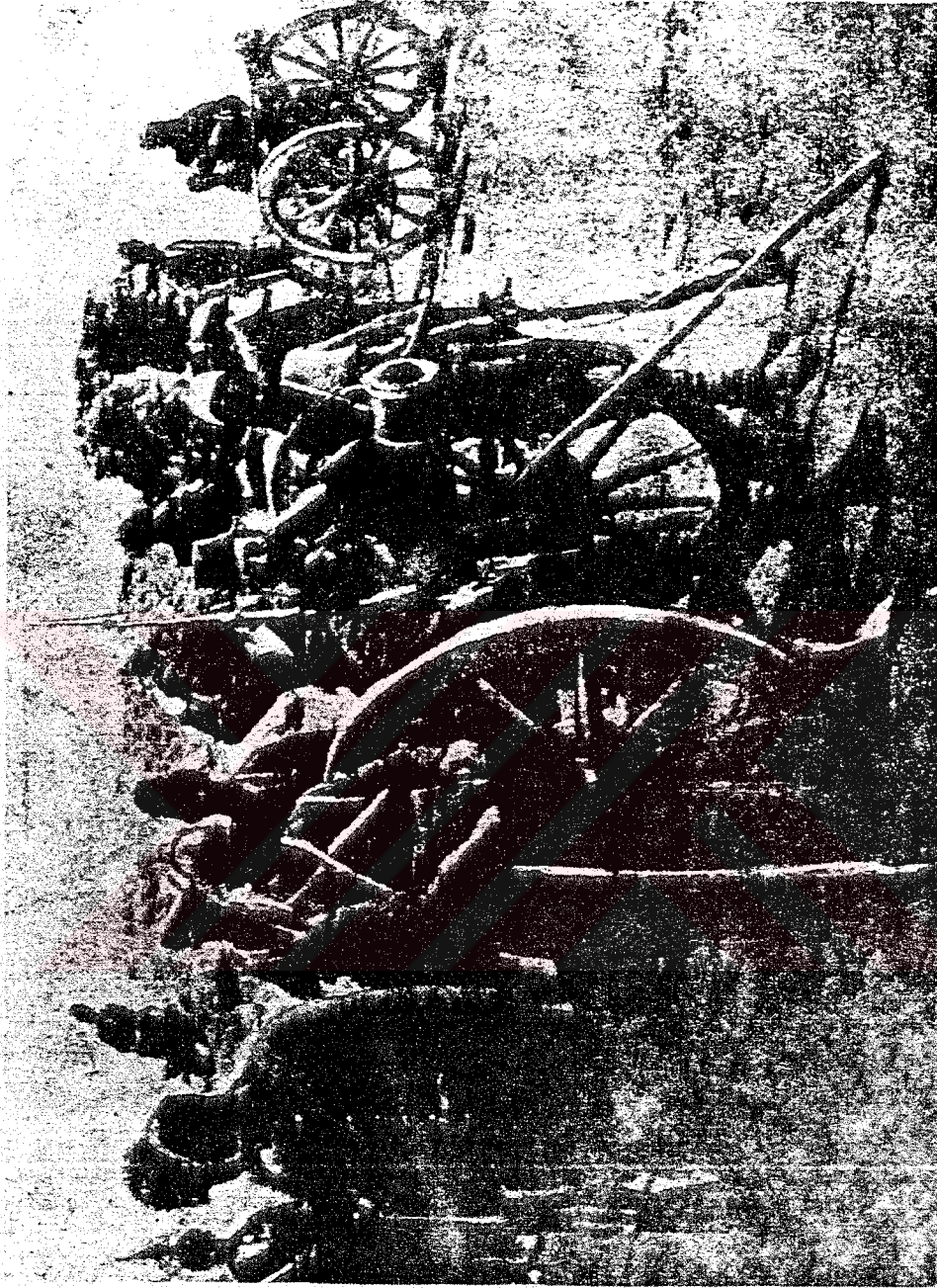
EK-6: Türkiye Ermenilerinin İçinde Bulunduğu Ermeni İntikam Ordusu

READY TO EXACT VENGEANCE: THE ARMENIAN CONTINGENT IN THE CAUCASUS

Türkiye Ermenilerinden kurulu bir Ermeni intikam ordusundan bir grup
Vesika - 35

EK-7: 1915'te Van'da Ermenilerin İsyan Faaliyetleri

1915 Van İsyanında Ermeni topları

Vestika - 67

A. Hulki Saral, Ermeni Meselesi, s. 496.